Journal Homepage: http://journal.richt.ir/mbp/
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
Motaleat-eBastanshenasi-eParseh(MBP) || Vol. 6 || No. 20 || Summer 2022 ||

Restoring the Spatial Structure of the City of Hamedan in the Qajar Period by Relying on Written Sources, Architectural Works and Archaeological Evidence

Nazari Arshad, R.[1]; Karimian, H.[2]; Talebian, M. H.[3]; Neyestani, J.[4]

Type of Article: **Research**
Pp: 293-326
Received: 2020/10/05; Accepted: 2021/01/29
https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.20.293

Abstract

Despite the importance, position and high role of the city of Hamadan in the political, economic, social and cultural developments of Iran during the Qajar era, targeted studies that determine the spatial organization and social structure of this city during that period have not been carried out, and there are many questions regarding the nature of the changes in the context. Its history remains unanswered. The current research seeks to answer questions about the transformation and development of the spatial structure of Hamedan city during the Qajar era by relying on written sources, architectural works and archaeological evidence. In order to achieve this goal, while using all the written sources related to this city in the mentioned period, the changes of the urban context and the structural characteristics of its spaces were determined and the factors affecting the growth and development of the city were determined during this period. The result of the research made it clear that due to its ancient background, special geographical location, benefiting from suitable environmental capabilities such as abundant water resources, and also due to its location on the path of important trade-pilgrimage routes in the Qajar period, Hamedan was one of the cities with social and economic importance and status. It has gained merit and accommodates a relatively large population and has attracted the attention of various social groups, especially merchants. Thus, suitable conditions have been created for the construction and discovery of numerous architectural works and monuments with different functions (defense facilities, residential neighborhoods, squares and plazas, markets and caravanserais, mosques, schools, baths, churches, etc.) and the urban space, especially in aspects The south and southeast have developed and expanded significantly.

Keywords: Iranian Cities, Qajar Era Cities, Historical Context of Hamadan, Spatial Structure, Written Sources.

***Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh* (MBP)**

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran

Publisher: *Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*
Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the ***Creative Commons****.*

1. Ph.D. in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author).
Email: Rnazari77@yahoo.com
2. Professor of the Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran
3. Associate Professor, Department of Architecture, University of Tehran Fine Arts Campus, Tehran, Iran.
4. Professor, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Citations: Nazari Arshad, R.; Karimian, H.; Talebian, M. & Neyestani, J., (2022). "Restoring the Spatial Structure of the City of Hamedan in the Qajar Period by Relying on Written Sources, Architectural Works and Archaeological Evidence". *Parseh J Archaeol Stud*, 6 (20): 293-326 (https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.20.293).
Homepage of this Article: http://journal.richt.ir/mbp/article-1-427-en.html

Introduction

Cities are one of the main centers of the emergence of civilization and valuable cultural treasures, without knowing them, it is not possible to study the history of various developments in human life. For this purpose, the study of the cities left from the past plays a significant role in understanding the political, administrative, social, economic and cultural structure of the societies that created them (Krimian, 2014: 121-111) and can provide clear horizons in recognizing the physical, social and cultural structures And reopen the past civilizations to researchers (Krimian and Seyedin, 2009: 69). The study of the ancient living spaces of Iran and the historical contexts of the cities is a necessity that has allocated a part of the scientific activities of archaeologists. Although the historical fabric of Hamedan has suffered a lot of damage due to various reasons, including indiscriminate and irregular constructions, but a number of its historical and valuable buildings have survived the ravages of various times and manipulations. Recovered and recognized to a great extent. Hamadan is one of the few historical and ancient cities in the country that has survived historical developments with strength and has preserved its historical context to some extent. Undoubtedly, Hamedan's location on the path of communication routes in different eras, as well as its special geographical location and the benefit of environmental capabilities are the main reasons for the continuity of this city throughout history. Fortunately, valuable elements of the architecture of the Qajar era have survived in this city, and by studying them, it is possible to analyze and restore the spatial structure of Hamadan city to a great extent.

The purpose of the Research: The main purpose of the research, the results of which are presented in this article, is to find out how the physical structure and spatial organization of Hamadan was created, developed and transformed by relying on architectural works, archaeological evidence, written sources and visual documents left from the Qajar period.

Research Questions: In this study, we have attempted to answer questions about space structure, different types of architectural works, scope and physical realm, as well as the extent to which different social groups have been influenced by the space organization and architectural works of Hamadan in the Qajar era.

Research Method: The study presented in this article is historical -analytical in nature and content, and has been conducted in both field and library methods.

The original text of the previous article consists of several different sections. In the discussion of the research background, the most important studies on the historical context of Hamadan have been emphasized with the emphasis on the Qajar era. In the context of the structural characteristics of the Iranian cities in the Qajar era, the main characteristics and components of the identity of Iranian cities in the Qajar period as

well as how the structural characteristics of Iranian cities from the Safavid era to Qajar has been discussed. The next section of the article is analyzed and explained by the Qajar Space Organization in the Qajar era based on written sources. Travelogues and historical texts from the Qajar era have formed the most important study sources in this section. In the other section, the urban spaces of Hamadan during the Qajar period are discussed. In this section, relying on written sources and existing architectural evidence, some of the most important physical and historical spaces recovered by the Qajar era of Hamadan, including defense facilities, residential neighborhoods, inter -and -outskirts, squares and squares, commercial spaces and markets And the disposal of sewage, mosques, baths, churches, and so on. It was also known that marketers and traders were more involved in the phenomenon of the city's architectural works in the Qajar era than other social groups.

Conclusion

In the present article, it was attempted to find out what the space structure of Hamadan had in the Qajar period by relying on the written sources and existing architectural works. With what was done, it turned out that the city was forming from three internal (city center), middle (urban areas and neighborhoods) and exterior (fence and suburbs). Hamadan Space Agency is also influenced by the pattern of Islamic cities of Iran, has a citadel (government, bureaucratic and administrative headquarters), Jame Mosque (Religious Center) and Market (Economic Heart) and other urban elements (schools, blessed shrines, intra city caravans, baths And ...) Somehow they were related to these three. Relying on written documents, it can be said that areas outside the city's defense walls were exploited for agriculture and horticulture. During the Qajar period of Hamedan, with the center of the mosque and the bazaar in the south and southeast direction, it expanded and some new neighborhoods, along with urban elements such as mosques, baths, etc., are being constructed in this area. Most of the reasons for the expansion of the city's texture in this area can be considered as the proper slope of the land and the lack of natural effects that could have been a barrier to construction. Due to the flow of the four rivers inside and outside the city during the Qajar period and their annual floods that occur as a result of heavy and long -term rainfall, as well as the slope of the city in the south -north, as a result of the flooding of the northern parts, as well as the natural complication. The so -called Mosalla hill in the eastern part, which prevented the development of the city's physical structure, was the best way to develop it, southern and southeast side, along the rivers in the inner -city rivers of al -Wawsger and Davin. According to written and illustrated documents as well as existing architectural works and archaeological evidence, it can be said that the city of Hamedan in the Qajar period

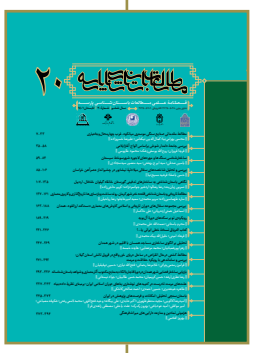
from the north to the Goulan Heights, Nazarbaig and Shalabafan, from the east to the neighborhoods of Imamzadeh Yahya and Zandis, from the West to the Bonehbazar and Sabadbafan neighborhoods were confined to the Kolapa, Doroudabad and Doguran neighborhoods from the south. Also, the result of studies on the role and influence of different social groups and classes in the formation of Qajar architectural works of Hamadan indicated that the traders and marketers of the marketers top the list of builders and sponsors of various buildings (religious, commercial, residential and public).

نشانی پایگاه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه || شمارهٔ ۲۰ || سال ششم || تابستان ۱۴۰۱ ||

بازیابی ساختار فضایی شهر همدان در دورهٔ قاجار با اتکاء به منابع مکتوب، آثار معماری و شواهد باستان‌شناسانه

رضا نظری‌ارشد[I]؛ حسن کریمیان[II]؛ محمدحسن طالبیان[III]؛ جواد نیستانی[IV]

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۳۲۶ - ۲۹۳
تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۱۰
شناسهٔ دیجیتال (DOI): https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.20.293

چکیده

با وجود اهمیت، جایگاه و نقش والای شهر همدان در تحولات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران در عصر قاجار، مطالعات هدفمندی که سازمان فضایی و ساختار اجتماعی این شهر را در آن دوره مشخص کند به انجام نرسیده و پرسش‌های فراوانی درخصوص چگونگی تحولات بافت تاریخی آن بی‌پاسخ باقی‌مانده است. پژوهش حاضر در پی آن است که با اتکاء به منابع مکتوب، آثار معماری و شواهد باستان‌شناسانه به پرسش‌هایی درخصوص تحول و توسعهٔ ساختار فضایی شهر همدان در عهد قاجار پاسخ گوید. در نیل به این هدف، تلاش شده ضمن بهره‌برداری از کلیهٔ منابع مکتوب مرتبط با این شهر در دورهٔ مذکور تحولات بافت شهری و ویژگی‌های ساختاری فضاهای آن مشخص و عوامل اثرگذار بر رشد و توسعهٔ شهر در این دوران مشخص شود. دستاورد این پژوهش، روشن ساخت که همدان به‌واسطهٔ پیشینهٔ کهن، موقعیت خاص جغرافیایی، بهره‌مندی از قابلیت‌های زیست‌محیطی مناسب ازقبیل منابع آب فراوان و نیز به‌دلیل قرارگیری در مسیر راه‌های مهم تجاری-زیارتی در دورهٔ قاجار، ازجمله شهرهایی بوده که اهمیت و جایگاه اجتماعی و اقتصادی شایسته‌ای کسب کرده و جمعیت بالنسبهٔ زیادی را در خود جای داده و توجه گروه‌های مختلف اجتماعی، به‌ویژه بازرگانان را به خود جلب کرده است؛ بدین‌ترتیب شرایط مناسبی جهت احداث و پیدایی آثار و یادمان‌های متعدد معماری با کارکردهای مختلف (تأسیسات دفاعی، محله‌های مسکونی، میادین و میدانچه‌ها، بازار و کاروان‌سراها، مساجد، مدارس، حمام‌ها، کلیساها و...) به‌وجود آمده و فضای شهری، به‌ویژه به جوانب جنوب و جنوب‌شرق توسعه و گسترش چشمگیر یافته است.

کلیدواژگان: شهرهای عصر قاجار، بافت تاریخی همدان، ساختار فضایی، منابع مکتوب.

I. دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: Rnazari77@yahoo.com
II. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تهران، ایران.
III. دانشیار گروه معماری، پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران، تهران، ایران.
IV. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ علوم انسانی دانشگاه تربیت‌مدرس، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: نظری‌ارشد، رضا؛ کریمیان، حسن؛ طالبیان، محمدحسن؛ و نیستانی، جواد، (۱۴۰۱). «بازیابی ساختار فضایی شهر همدان در دورهٔ قاجار با اتکاء به منابع مکتوب، آثار معماری و شواهد باستان‌شناسانه». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۲۰): ۳۲۶-۲۹۳. (https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.20.293).
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: http://journal.richt.ir/mbp/article-1-427-fa.html

ناشر: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقالهٔ چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

شهرها از اصلی‌ترین کانون‌های ظهور تمدن و گنجینه‌های فرهنگی باارزش هستند که بدون شناخت آن‌ها، بررسی تاریخ تحولات مختلف زندگی بشر میسر نمی‌شود. به‌همین منظور، مطالعهٔ شهرهای برجای مانده از گذشته، سهم به‌سزایی در درک ساختار سیاسی، اداری، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جوامع به‌وجود آورندهٔ آن‌ها ایفا می‌کند (کریمیان، ۱۳۸۴: ۱۱۱-۱۲۱) و می‌تواند افق‌های روشنی را در بازشناسی ساختارهای کالبدی، اجتماعی، فرهنگی و... تمدن‌های گذشته برروی محققان بازگشاید (کریمیان و سیدین، ۱۳۸۹: ۶۹). مطالعهٔ فضاهای زیستی کهن ایران و بافت‌های تاریخی شهرها، ضرورتی است که بخشی از فعالیت‌های علمی باستان‌شناسان را به خود اختصاص داده است؛ هرچند بافت تاریخی همدان به‌دلایل مختلف، ازجمله ساخت‌وسازهای بی‌رویه و بی‌ضابطه آسیب فراوانی دیده است، اما تعدادی از بناهای تاریخی و ارزشمند آن از گزند ایام و دست‌اندازی‌های گوناگون سالم مانده‌اند که با مطالعهٔ چیدمان فضایی آن‌ها می‌توان سازمان فضایی شهر را با تأکید بر دورهٔ قاجاریه تا اندازهٔ زیادی بازیابی و بازشناسی نمود. همدان از معدود شهرهای تاریخی و کهن کشور است که با قدرت، تحولات تاریخی را پشت‌سر نهاده و بافت تاریخی خود را تا اندازه‌ای حفظ کرده است. بی‌شک قرارگیری همدان در مسیر راه‌های ارتباطی در ادوار مختلف و نیز موقعیت خاص جغرافیایی و راهبردی و بهره‌مندی از قابلیت‌های زیست‌محیطی، از اصلی‌ترین دلایل استمرار این شهر درطول تاریخ است. خوشبختانه عناصر ارزشمندی از معماری عهد قاجار در این شهر بازمانده‌اند که با مطالعهٔ آن‌ها می‌توان تا حد زیادی چگونگی شکل‌یابی، توسعه یا افول ساختار فضایی شهر همدان را تحلیل و ارزیابی نمود.

هدف پژوهش: هدف اصلی پژوهشی که نتایج آن در نوشتار حاضر ارائه گردیده آن است که با اتکاء به آثار معماری، شواهد باستان‌شناسانه، منابع مکتوب و مدارک تصویری به‌جای‌مانده از عهد قاجاریه، چگونگی تکوین، توسعه و تحول ساختار کالبدی و سازمان فضایی شهر همدان در آن عهد دانسته شود.

پرسش‌های پژوهش: در این پژوهش تلاش گردیده تا به پرسش‌هایی درخصوص ساختار فضایی، گستره و عرصهٔ کالبدی و نیز میزان اثرگذاری گروه‌های مختلف اجتماعی در شکل‌یابی سازمان فضایی و آثار معماری شهر همدان در عهد قاجار پاسخ داده شود.

روش پژوهش: پژوهشی که نتایج آن در این نوشتار ارائه گردیده، ازنظر ماهیت و محتوا، تاریخی-تحلیلی است و به دو روش میدانی و کتابخانه‌ای به انجام رسیده است.

پیشینهٔ پژوهش

کثرت و وسعت شهرهای ایران سبب شده است که تحقیق دربارهٔ فضاهای زیستی و بافت‌های کهن، مراحل نخستین خود را طی کند. با وجود اهمیت بافت تاریخی شهر همدان که عمدتاً بازمانده از عهد قاجار است، متأسفانه تحقیق و پژوهش درخصوص تحولات ساختار شهری همدان در آن عهد کمتر مورد اقبال و توجه پژوهشگران قرار گرفته است. با این‌وجود، برخی مطالعات موردی درخصوص تعدادی از آثار و محله‌های تاریخی شهر به انجام رسیده که تا حدودی این نقیصه را جبران کرده است؛ از آن‌جمله می‌توان به پژوهش «فرزانه» با موضوع «بافت کهن شهر: بازار» (فرزانه، ۱۳۷۸)، مطالعات «نظری‌ارشد» با عنوان «بناهای آرامگاهی شهر همدان در دوران اسلامی» و «فضا و جامعه‌ی شهر همدان در عهد قاجار با اتکاء به شواهد باستان‌شناختی» (نظری‌ارشد، ۱۳۸۱ و ۱۳۹۸)، تحقیقات «کلهری» با عنوان «استراتژی بهینه برای مداخله در بافت‌های فرسوده شهری» (کلهری، ۱۳۸۹) و پژوهش «زارعی» با موضوع «ساختار کالبدی فضایی شهر همدان از آغاز دوره‌ی اسلامی تا دوره‌ی قاجار براساس مدارک و شواهد موجود» (زارعی، ۱۳۹۰) اشاره کرد. مطالعهٔ

شیوه‌های بناسازی همدان در دورهٔ قاجار و پهلوی اول (حجاریان، ۱۳۹۳) و بررسی مؤلفه‌های حس تعلق مکان در محلات قدیمی و به‌ویژه محلهٔ کُلَپا (رمضانی، ۱۳۹۳) از دیگر مکتوبات مرتبط با بافت تاریخی این شهر هستند؛ هم‌چنین می‌توان پژوهش‌هایی هم‌چون «بهسازی و نوسازی مرکز محله حاجی در همدان» (مدرسی‌رفعت، ۱۳۹۳) و «مطالعهٔ کاروان‌سراهای درون‌شهری دورهٔ قاجار همدان، مطالعهٔ موردی: کاروان‌سرای حاج صفرخان» (پیری و افشاری‌آزاد، ۱۳۹۵) را در گروه تألیفات مرتبط با این شهر کهن به‌شمار آورد.

خصوصیات ساختاری شهرهای ایران در عهد قاجار

شهرهای ایران در دورهٔ قاجاریه با وجود مشکلات فراوان سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی کشور[1] هم‌چنان به حیات خود ادامه داده و در مواردی نیز رشد و توسعه یافتند. به این‌ترتیب، حیات شهری و تجارت گسترده دورهٔ صفویه که در قرن هجدهم میلادی رو به زوال نهاده بود، تا اندازه‌ای در این عهد «دگرگون و وارونه شد» (لمبتون، ۱۳۸۷: ۴۳۳)؛ به‌عبارت دیگر، رونق تجارت، توسعهٔ شهرها و شهرنشینی را درپی داشت (عیسوی، ۱۳۸۷: ۴۹۴). ساختار شهری دورهٔ قاجار عمدتاً همانی بود که از عهد صفویه و رونق مکتب شهرسازی سبک اصفهان بازمانده بود. «کینر» سیاح انگلیسی، که در آغازین سال‌های حکومت قاجارها از ایران دیدن کرده، شهرها را عموماً محصور در حصارهای گِلی یا گاه آجری که دروازه و برج و باروهایی در آن ایجاد شده بود، توصیف می‌کند. با این توصیفات، دانسته می‌آید که در دورهٔ قاجار، دگرگونی‌های چندانی در سیما و کارکرد شهرها دیده نمی‌شود. بازار و هستهٔ اصلی شهر، افزون‌بر نقش اقتصادی، محل تظاهر تمام اشکال و شکل‌بندی‌های اجتماعی و اقتصادی شهر بوده است و محله‌ها به‌عنوان مکانی نیمه‌مستقل در شهرها مطرح بوده‌اند. سازمان شهری در دورهٔ قاجار شامل: ارگ (بخش دولتی و اداری حاکم‌نشین)، بازار (مرکز اقتصادی و تجاری)، مسجد جامع و دیگر مساجد محله‌ای و بالاخره محلات مسکونی می‌شود. گروه‌های صنفی در بازارهای انشعاب‌یافته از بازار اصلی استقرار داشتند و در این دوره مسجد جامع، بازار و مرکز حکومتی و دیگر فضاهای شهری جایگاه ویژه‌ای در انتظام‌بخشی به شکل و ساختار شهر دارند. از دیگر خصوصیات ساختاری شهرهای عهد قاجار می‌توان به وجود مراکز قضایی (عدلیه)، انتظامی (نظمیه) و شهری (بلدیه) اشاره کرد (شیعه، ۱۳۸۶: ۲۰۷)؛ گرچه گزارش‌های دیپلمات‌های اروپایی، مسافران و هیأت‌های مبلغان مذهبی خارجی، تصویری هرچند نازیبا و غیرفعال از سیما، منظر و فضای کالبدی شهر ایرانی دورهٔ قاجار ترسیم کرده‌اند و برخی از آن‌ها شهرهای این دوره را به دیدهٔ تحقیر نگریسته‌اند (همبلی، ۱۳۸۷: ۵۶۵-۵۷۵)، اما کلان‌شهرهای این دوران به‌دلیل ادارهٔ آن‌ها توسط ترکیبی از نهادهای مدنی -که محلات تاریخی، تبلور اجتماعی آن بود- به چنان انسجام کالبدی دست‌یافته بودند که شاید پیش از این عهد در شهر ایرانی تجربه نشده بود (ثواقب و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۲۷)؛ بنابراین می‌توان شهر قاجاری و به‌تبع آن نظام شهرسازی این دوره را تکامل مفهوم مدنیت در تاریخ شهرسازی ایران دانست (منصوری و همکاران، ۱۳۹۰: ۹۷۰).

سازمان فضایی شهر همدان در عهد قاجار براساس منابع مکتوب

آن‌چنان‌که منابع تاریخی آورده‌اند، شهر همدان که به‌تدریج پس از صفویه تخریب و به قصبچه‌ای تبدیل شده بود، به سال ۱۲۰۵هـ.ق./۱۷۸۹م.، به‌وسیلهٔ «آغامحمدخان قاجار» تسخیر و قلعهٔ قدیمی واقع‌بر تپهٔ مصلی نیز در این تهاجم ویران می‌گردد. «اولیویه» سیاح فرانسوی که در همین زمان وارد همدان شده در سفرنامهٔ خود چنین نوشته: «... همدان در زمین هموار بنا شده و در تمام سلطنت صفویه از شهرهای بسیار بزرگ ایران بوده، بعد از انقراض سلطنت از آن دودمان، به

بلاها و فلاکت‌های متعاقب گرفتار شده و اکنون جز قصبچه‌ای بیش نیست؛ لیکن بارو و حصار شهر هنوز آثار عظمت را دارد. بعضی ابنیه‌ی خوب هنوز باقی است که از آجر ساخته شده‌اند و چند مسجد نیکو برجاست. اما جمعیت آن رفته و بیشتر از نصف خانه‌ها خراب شده است» (اولیویه، ۱۳۷۱: ۴۹).

تقریباً یک دهه پس از تصرف شهر به‌وسیلهٔ آغامحمدخان، «ویلیام هالینگبری» از اعضاء هیأت دیپلماتیک «سرجان ملکم»، اعزامی به دربار ایران در ۱۲۱۷هـ.ق. (۱۸۰۱ م.)، بافت ساختاری شهر را بسیار نامنظم، با کوچه‌های بسیار تنگِ پیچاپیچ و کثیف، خانه‌های گِلین و آجری (حدود ۱۰هزار واحد) در ردیف‌های بسیار نامرتب، اما بازارهای سرپوشیدهٔ بهتری با صنعت چرم بی‌نظیری توصیف کرده است. او تعداد سکنهٔ شهر را در حدود ۵۰هزار نفر دانسته و به ویرانی دو دژ مستحکم شهر به‌وسیلهٔ آغامحمدخان اشاره نموده است (هالینگبری، ۱۳۶۳: ۷۸). «جیمز موریه» دیپلمات انگلیسی که از ۱۸۱۰-۱۸۱۶م.، در ایران بوده و به برخی از شهرهای آن، ازجمله همدان سفر کرده، دربارهٔ این شهر چنین می‌نویسد: «... به ظاهر این شهر زمانی بسیار پهناور بوده، ولی اینک توده‌ای از ویرانه‌های درهم‌برهم و غم‌انگیز شده است. راه‌هایی که به بخش‌های مسکونی می‌رود از میان یک‌رشته دیوارهای شکسته و ویرانه می‌گذرد که بخش‌های به‌جاماندهٔ آن‌ها نشان می‌دهد که پیش‌تر در اینجا عمارت‌هایی زیبا بوده است. کوه الوند چشمه‌های زیبا و فراوان دارد. سیلابی از این چشمه‌ها به درون شهر و زمین هموار پیرامون آن روان است و از این‌رو همدان یکی از پرآب‌ترین جاهای ایران است. مهم‌ترین بنای همدان مسجد بزرگ جمعه است که اینک در آستانهٔ ویرانی است. در برابر آن میدانی است که به جای بازار است» (موریه، ۱۳۸۶: ۳۰۵).

«جیمز باکینگهام» سیاح انگلیسی که در سال ۱۲۳۳هـ.ق. (۱۸۱۷م.) همدان را دیده، مدخل شهر را همانند کوچک‌ترین ورودی یک روستا توصیف کرده و نوشته که «ویرانه‌ها و ساختمان‌های متروک همه‌جا به چشم می‌خورد» (باکینگهام، ۱۳۸۰: ۴۴۹). این درحالی است که حدود یک دهه بعد، «زین‌العابدین شیروانی» (مستعلی‌شاه) صوفی سیاح دورهٔ قاجار، در دو کتاب خود بستان‌السیاحه (۱۲۴۸ هـ.ق.) و ریاض‌السیاحه (۱۲۳۷ هـ.ق.) شمار خانه‌های همدان را ۱۲هزار باب با چشمه‌های روان در کوی‌ها و خانه‌ها و نواحی معموره و مزارات مشهوره یاد کرده است (شیروانی، ۱۳۳۹: ۷۰۹). جالب آن‌که «سیف‌الدوله» نیز در سفرنامهٔ خود موسوم به سفرنامهٔ مکه، همدان را از شهرهای مشهور و بزرگ ایران دانسته و از حمام‌ها، بازار، کاروان‌سراها و مساجد شهر، ازجمله مسجد جامع ناتمام و صنعت مشهور دباغی و سراجی شهر در آن عهد نام می‌برد (سیف‌الدوله، ۱۳۶۴: ۲۷۶). عجیب آن‌که «فلاندن» و «کست»، سیاحان فرانسوی که در سال‌های ۷-۱۲۵۶ (۱۸۴۰ م.) از همدان عبور کرده‌اند، آورده‌اند که: «همدان از نظر معماری اهمیت ندارد، نه مسجدی، نه مدرسه‌ای، نه کاروان‌سرا و بازاری که جلب توجه کند» (فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۷۷)؛ با این‌حال، «چریکف» روسی در ۱۲۶۶هـ.ق. (۱۸۵۰ م.) ساختمان شهر همدان را مشابه شهرهای عثمانی دانسته و دلیل آن را وجود قبرستان درمیان شهر و زیادیِ محل‌های غیرمعموره ذکر می‌کند. او تعداد خانه‌های همدان را نُه‌هزاروپانصد باب و تعداد نفوس شهر را تقریباً ۴۰هزار نفر می‌داند و در ادامه چنین می‌نویسد: «... حمام‌های شهر، همگی در زیر زمین واقع است و پشت‌بام آن‌ها با سطح زمین برابر است. دروازه‌های شهر را محلهٔ چندی است که هر یک درب دروازه برای یک محله قسمت گردیده. این دروازه‌ها از هر حیث برای اهالی آن شهر نفع دارد» (چریکف، ۱۳۷۹: ۹۸).

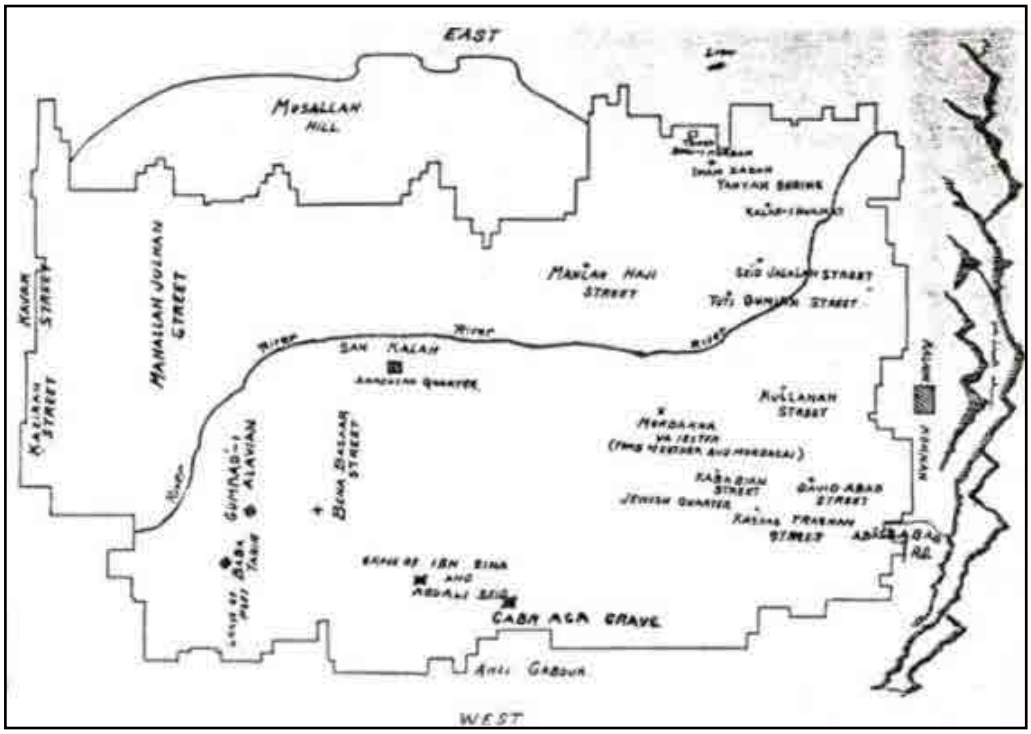
یکی از مستندترین و مهم‌ترین مدارکی که در دورهٔ قاجاریه دربارهٔ همدان تهیه شده و آگاهی‌های ارزشمندی درخصوص ساختار معماری و بافت شهری آنجا در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد، نقشه و شرحی است که در سال ۱۸۵۱م. (۱۲۶۷هـ.ق.) به‌وسیلهٔ «روس‌ها»[۲] به انجام رسیده است (تصویر ۱). این نقشه که در آن وضعیت بسیاری از بناها و ساختمان‌ها و اکثر آثار معماری شاخص،

محله‌ها و ساختارهای مهم شهر و دروازه‌ها مشخص شده است، می‌تواند مبنای شناخت فضاهای اصلی شهر همدان در آن عهد باشد؛ به‌عبارت دیگر، براساس اطلاعات موجود در این نقشه، امکان توجه به خصوصیات طراحی شهر فراهم آمده و به‌تبع آن منشأ باستانی شهر را می‌توان آشکار ساخت؛ زیرا در آن خرابه‌های شهر، باقی‌مانده‌های دیوار دفاعی، خیابان‌ها و نظام طراحی شهر معلوم و به اندازه‌ای خصیصهٔ بخش‌های تاریخی شهر منعکس‌شده که تعیین نظام طراحی شهری همدان را میسور می‌سازد (مهریار و همکاران، ۱۳۷۸: ۵۳). این نقشه، نه‌تنها توپوگرافی تاریخی شهر را آشکار نموده، بلکه اطلاعاتی در زمینهٔ اقدامات توسعهٔ طراحی شهری و معماری دورهٔ قاجار به‌دست می‌دهد. مطابق با ترسیمات این نقشه، محدودهٔ شهر وسیع (۲/۵×۴ کیلومتر) است. جریانِ آب رودخانهٔ مرادبیگ (الوسگرد) شهر را به دو بخش شرقی و غربی تقسیم کرده است. در توپوگرافی تاریخی غنی شهر در گوشهٔ شمال‌غربی، آثار دیوار خشتی باستانی شهر حفظ شده و در گوشهٔ جنوب‌شرقی برروی تپه‌ای کوتاه، آثار دیوارهای دفاعی بدون برج در شکل یک مستطیل ممتد با نام «مصلّی» باقی‌مانده است. در این نقشه، همدان همانند سایر شهرهای قرون وسطایی ایران به‌وسیلهٔ دیوارهای دفاعی محصور شده است. ۱۰دروازه ازطریق راه‌های کاروان‌رو، شهر را با بسیاری از شهرهای دیگر مرتبط می‌سازد؛ اسامی دروازه‌های شهر که برروی نقشه ذکر شده‌اند از شمال‌غربی به شرق عبارتنداز: دروازهٔ بُنه‌بازار که به‌سوی اسدآباد، کنگاور و کرمانشاهان می‌رود. دروازهٔ بهار که به‌سوی شهر سنه (سنندج) می‌رود. دروازهٔ چهارباغ به‌سوی شهر تبریز، دروازهٔ شیرین به‌سوی سلطان‌آباد و گلپایگان، دروازهٔ سنن‌شار به‌سوی بروجرد، دروازهٔ قلعهٔ حاجی‌عباس به‌سوی نواحی اطراف کوه‌های الوند، دروازهٔ گنبد و دروازهٔ اهل قبور که به‌سوی تویسرکان، کنگاور و کرمانشاه می‌رود.

براساس نوشته‌های حاشیهٔ نقشه، تمام محدودهٔ شهر در ادارهٔ نظمیه به شش محلهٔ اصلی با اسامی پیشِ‌رو تقسیم شده است: محلهٔ بُنه‌بازار، محلهٔ جولان، محلهٔ درودآباد، محلهٔ مهتران، محلهٔ

تصویر ۱. نقشهٔ شهر همدان در سال ۱۸۵۱ م. (مهریار و همکاران، ۱۳۷۸: ۱۵۴ و ۱۵۵).
Fig. 1. Map of Hamadan city in 1851. (Mehryar et al., 1999: 154 & 155).

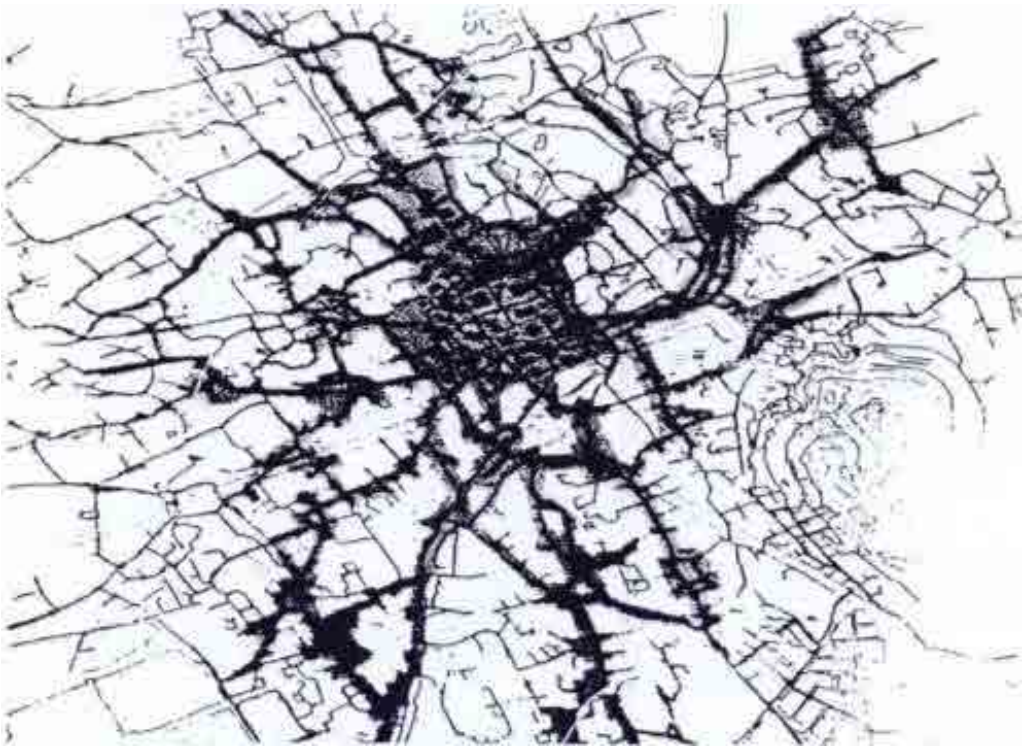
تصویر ۲. نقشهٔ شهر همدان در ۱۹۰۳م. (جکسن، ۱۳۸۹: ۱۷۸).

Fig. 2. Hamadan city map in 1903 AD (Jackson, 2010: 178).

ورمزیار، محلهٔ میدآباد (مجدآباد). میدان‌ها با مستحدثات عمومی (مساجد، حمام‌ها، فروشگاه‌ها و...) مرکز محله‌های شهر هستند و نقاط حمایت‌کنندهٔ ساختار طراحی شهری را تشکیل می‌دهند. برروی نقشهٔ مذکور اسامی ۱۰ میدان اصلی و بزرگ شهر ذکر شده‌اند: میدان میرعاقل (میرعقیل) (میدان بزرگ شهر)، میدان چهارسوق‌خانه، میدان بزرگ، میدان باغچه‌چوبی، میدان کوچک، میدان قلعه‌مصلی، میدان قربانگاه، میدان گرونبه‌تی، میدان قبرستان و میدان ورمزیار.

در ساختار طراحی مرکز شهر، ۲۰ راسته‌بازار وجود دارد که عناصر ترکیب حجم فضایی میدان‌های عمده را تشکیل می‌دهند. در تمامی بازارهای شهر بیش از ۴۰۰ مغازه با عملکردهای مختلف همراه با کارگاه‌های جنبی وجود دارد که توان بالقوهٔ مهم اقتصادی-صنعتی شهر محسوب می‌شوند. براساس راهنمای نقشه، در شهر همدان در زمان ترسیم و طراحی نقشه حدود ۲۰ بازار موجود بوده که عمده‌ترین آن‌ها عبارت بودنداز: چینه (بُنه) بازار، بازار میدان میرعاقل، بازار بزرگ، بازار میدان بزرگ، بازار میدان کوچک، بازار میدان شاه‌حسین، بازار میدان چوبی، بازار گذر پل، بازار کلیسا، بازار پل نظربیک (مهریار و همکاران، ۱۳۷۸: ۱۵۸).

مساجد در امتداد راسته‌بازارها و در کنار راه‌های اصلی بنا شده‌اند و ورودی آن‌ها در میدان‌هاست. در شهر همدان در زمان ترسیم نقشه، حدود ۴۰ مسجد وجود داشته است که مهم‌ترین آن‌ها با اسامی پیش‌رو در حاشیهٔ نقشه نام‌برده شده و برروی نقشه شماره‌گذاری شده‌اند: مسجد بُنه‌بازار، مسجد باباطاهر، مسجد حاجی ابراهیم‌بک، مسجد کسبه، مسجد حاج‌صادق، مسجد حاجی، مسجد کوچک ماراچیل، مسجد کل‌کربلایی علی‌میرزا، مسجد چوپان‌ها، مسجد گازران، مسجد نظربیک، مسجد جمعه (یکی از بهترین مساجد است)، مسجد شاهزاده‌حسین، مسجد شاه، مسجد شالبافان، مسجد حاجی محمدنبی، مسجد حاجی میرمحمد، مسجد حاجی‌محمد، مسجد پایین‌مصلی، مسجد ملاجلیل، مسجد امام شیخ‌جواد، مسجد میرزاتقی (دارای مدرسه است)، مسجد سبزه‌بار، مسجد درودآباد، مسجد سیتراخان، مسجد گنبد، مسجد کولانا (کولانج)، مسجد پایین

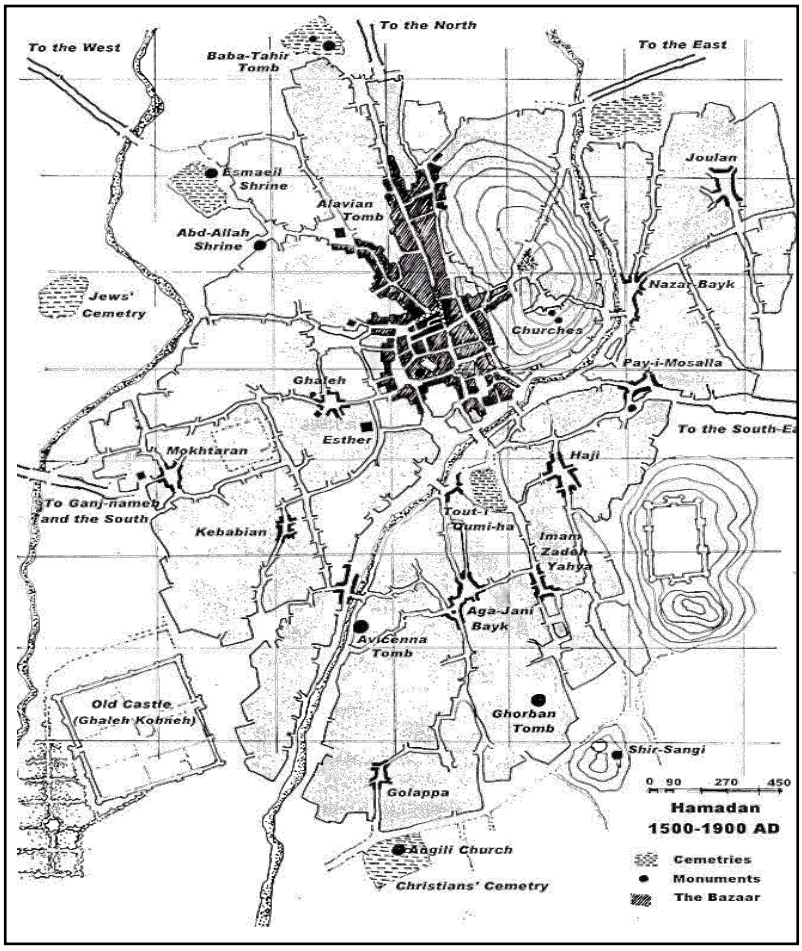
تصویر ۳. بافت کهن و ارگانیک شهر همدان در عهد قاجاریه (فرزانه، ۱۳۷۸: ۱۰۶).

Fig. 3. The ancient and organic structure of Hamedan city during the Qajar period (Farzaneh, 1999: 106).

کولانا، مسجد حاجی‌ملارضا، مسجد حاج سیدصادق، مسجد ورمزیار، مسجد حاج‌احمد، مسجد چشمه‌کولان، مسجد میرزاداوود، مسجد کیابک (همانجا). همراه با مساجد، زیارتگاه‌ها نیز جایگاه ممتازی را در معماری محیط شهری اشغال کرده‌اند. این بناهای عمومی یادواره‌ای با محله‌های مسکونی ممزوج شده‌اند. آن‌ها در ساختار مرکز شهر استقرار یافته و همراه با مجموعه‌های مذهبی و گنبدهای مرتفع پوشیده از کاشی‌کاری‌های رنگین، نقش مهمی را در شکل‌گیری نظام‌های طراحی و سیمای عمومی شهر ایفا می‌کنند. اهمیت زیارتگاه‌ها در حیات اجتماعی شهر بسیار است و مورد احترام مردم هستند. به‌همین لحاظ است که تصویر شهر از جنبهٔ حجم فضایی و هنری از این بناهای یادواره‌ای که عنصر فعال بناهای شهری هستند، جداناپذیر است. با توجه به نقشهٔ مزبور و توضیحات آن، در شهر همدان حدود ۱۰ زیارتگاه با اسامی پیش‌رو وجود داشته است: امامزاده حارث‌بن علی، مقبرهٔ پیر باباطاهر، امامزاده اسماعیل، امامزاده عبدالله، امامزاده باباعلی‌نوموو، امامزاده زبیده‌خاتون، امامزاده یحیی، امامزاده تازه و برخی زیارتگاه‌های دیگر (همانجا).

به‌استناد توضیحات نقشهٔ روس‌ها، کاروان‌سراها گروهی دیگر از آثار معماری شاخص شهر همدان هستند که منطقهٔ وسیعی را به خود اختصاص داده‌اند و به‌لحاظ راه‌حل‌های ترکیبی معمارانه، قابل‌توجه هستند. این واحدهای اقامتی-تجاری در تمامی طول مرکز اجتماعی و تجاری شهر مستقر شده و در اغلب نظام‌های طراحی فعال، کنار میادین و در جوار بازارها متمرکز گردیده‌اند. مطابق نقشه، حدود ۲۰ کاروان‌سرا در شهر وجود داشته که مهم‌ترین آن‌ها با اسامی زیر معرفی شده‌اند: کاروان‌سرای میرزا ابوتازون، کاروان‌سرای اوستاعلیرضا، کاروان‌سرای مصطفی قلی‌خان، پاسدارخانه، دباغ‌خانه، فیل‌خانه.

درمیان بناهای مهم شهرهای شرقی، حمام‌ها نقش اساسی در سازمان پیچیدهٔ طراحی شهری به‌همراه مساجد و بازارها به عهده دارند و درنهایت بنیاد مجموعه‌های مشخص طراحی معماری را

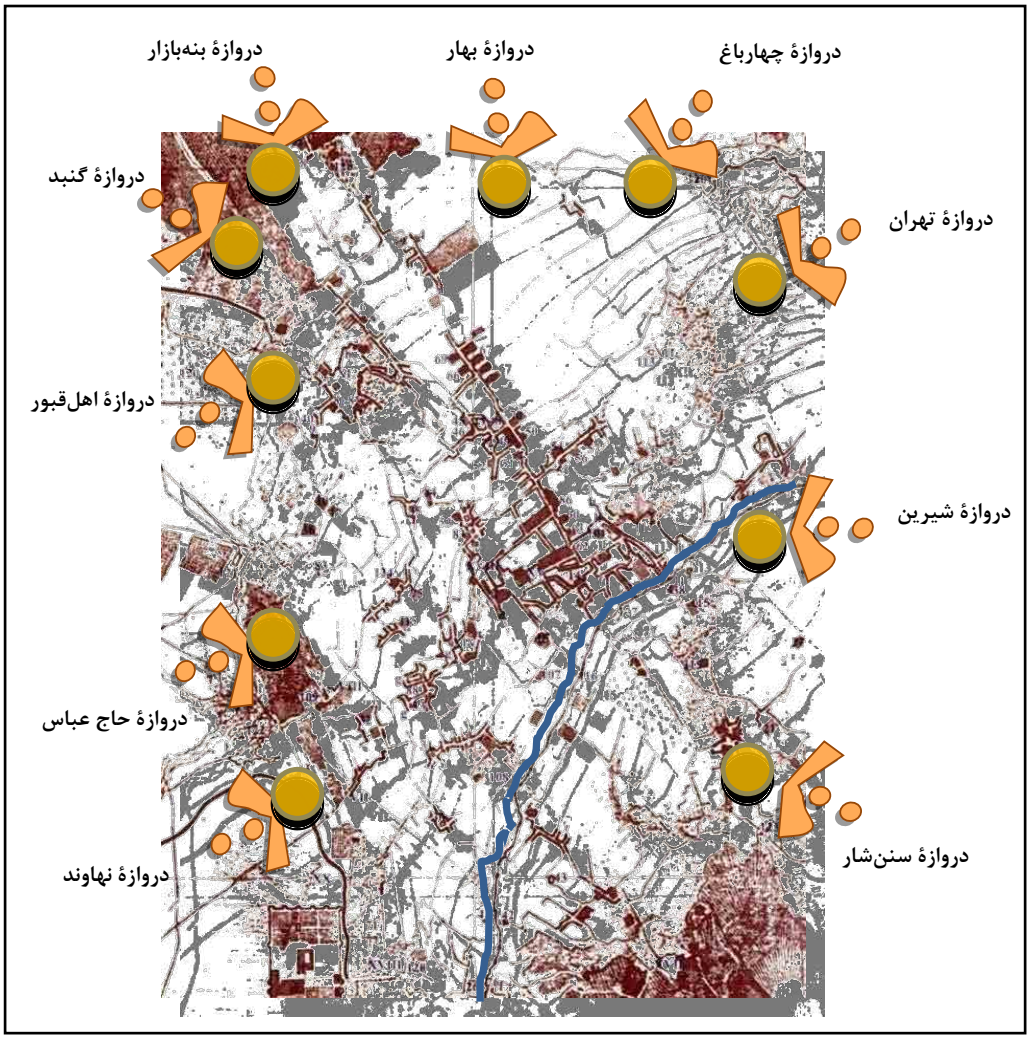

تصویر ۴. نقشهٔ شهر همدان در ۱۹۱۸ م. (اسناد نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 4. Hamedan city map in 1918 AD (Authors archive, 2020).

به‌وجود می‌آورند که سیمای خاص مرکز شهر را معرفی می‌کند. به گواهی نوشته‌های نقشهٔ مذکور، در شهر همدان عصر قاجار حدود ۴۰ حمام عمومی وجود داشته که برخی از بهترین و مهم‌ترین آن‌ها با اسامی پیش‌رو در نقشه جایابی شده‌اند: حمام بنه‌بازار، حمام حاج ابراهیم‌بیک، حمام گازران، حمام نظربیک، حمام چوپان‌ها، حمام میدان مصلّی، حمام کیابک، حمام میرزاداوود، حمام حاج‌عبدل، حمام گلشن، حمام بزرگ میدان، حمام حاجی‌رضا، حمام کولانا، حمام جانی‌بیک، حمام حاجی، حمام میرزاتقی، حمام تازه، حمام آخوند، حمام شاهزاده‌حسین، حمام شاه، حمام میرزاکاظم، حمام حاجی‌کریم و دیگر گرمابه‌ها.

از دیگر فضاهای شهر همدان در نقشهٔ مذکور، پل‌ها هستند. چهار پل به اسامی پل زعفرانی، پل گازران، پل نظربیک و پل شاه‌بران که در دو سوی رود مرادبیگ قرار داشته‌اند، نقش مهمی در توسعهٔ حومهٔ شهر ایفا می‌کرده‌اند. دو پل اول، مرکز شهر را به محله‌های مسکونی واقع‌در ساحل چپ رودخانه متصل می‌کرده و همین‌امر موجب افزایش توسعهٔ تراکم این بخش شده و وضعیت اقتصادی آن را رونق داده است.

به‌علت قرارگیری محلات عمدهٔ شهر در طرفین رودخانهٔ مرکزی همدان (الوسگرد)، چندین آسیاب آبی در اطراف آن ساخته شده بود که تعدادی از آن‌ها برروی نقشه مشخص شده‌اند. عنصر تأمین و ذخیرهٔ آب، خود را در اشکال مختلف یخچال، چشمه، نهر و غیره متجلی نموده است. اسامی برخی از چشمه‌های مهم شهر در توضیحات مربوط به نقشه ذکر شده است: چشمهٔ

تصویر ۵. جانمایی دروازه‌های شهر همدان بر روی نقشهٔ ترسیمی روس‌ها (۱۸۵۱ م.) با توجه به راه‌های ارتباطی (سجادزاده و همکاران، ۱۳۹۷: ۴۰۱؛ با اصلاحات نگارندگان).

Fig. 5. The location of the gates of Hamedan city on the Russian map (1851 AD) according to the communication routes (Sajadzadeh et al., 2017: 401; with corrections by the Authors).

میان‌مصلّی، چشمهٔ کولیان، چشمهٔ میان‌بازار. قبرستان‌ها نیز از دیگر فضاهایی بوده‌اند که بخش وسیعی از شهر را به خود اختصاص داده بودند. برروی نقشه چندین نمونه از قبرستان‌های شهر در دورهٔ قاجار معرفی و جانمایی شده‌اند.

براساس مدارک و شواهد ترسیمی برروی نقشه، در بخش جنوب‌غربی شهر، استحکامات قلعهٔ حاجی‌عباس و قلعهٔ شاهزاده بهمن‌میرزا قاجار وجود دارد. استحکامات قلعهٔ حاجی‌عباس چون منطقهٔ کوچکی را اشغال کرده و وابسته به بناهای شهر نیست، به احتمال زیاد یک کاخ بوده است. قلعهٔ شاهزاده بهمن‌میرزا براساس تمامی قواعد هنر نظامی زمان خود، ساخته شده است. قلعه، شکلِ مستطیل (۲۱۳×۴۷۰ متر) داشته و به برج‌های متعددی مجهز بوده و به‌سمت شمال و جنوب نظر دارد. دیوارهای شرقی و غربی دارای برج‌های کمتری بوده و دروازه‌های آن مجهز به برج است. ساختار طراحی قلعهٔ شاهزاده بهمن‌میرزا، بیان‌گر روش سنتی معماری است که برمبنای ساخت استحکامات جدید و محدودهٔ سکونت شاه به‌کار می‌رفته است. یک میدان با دو

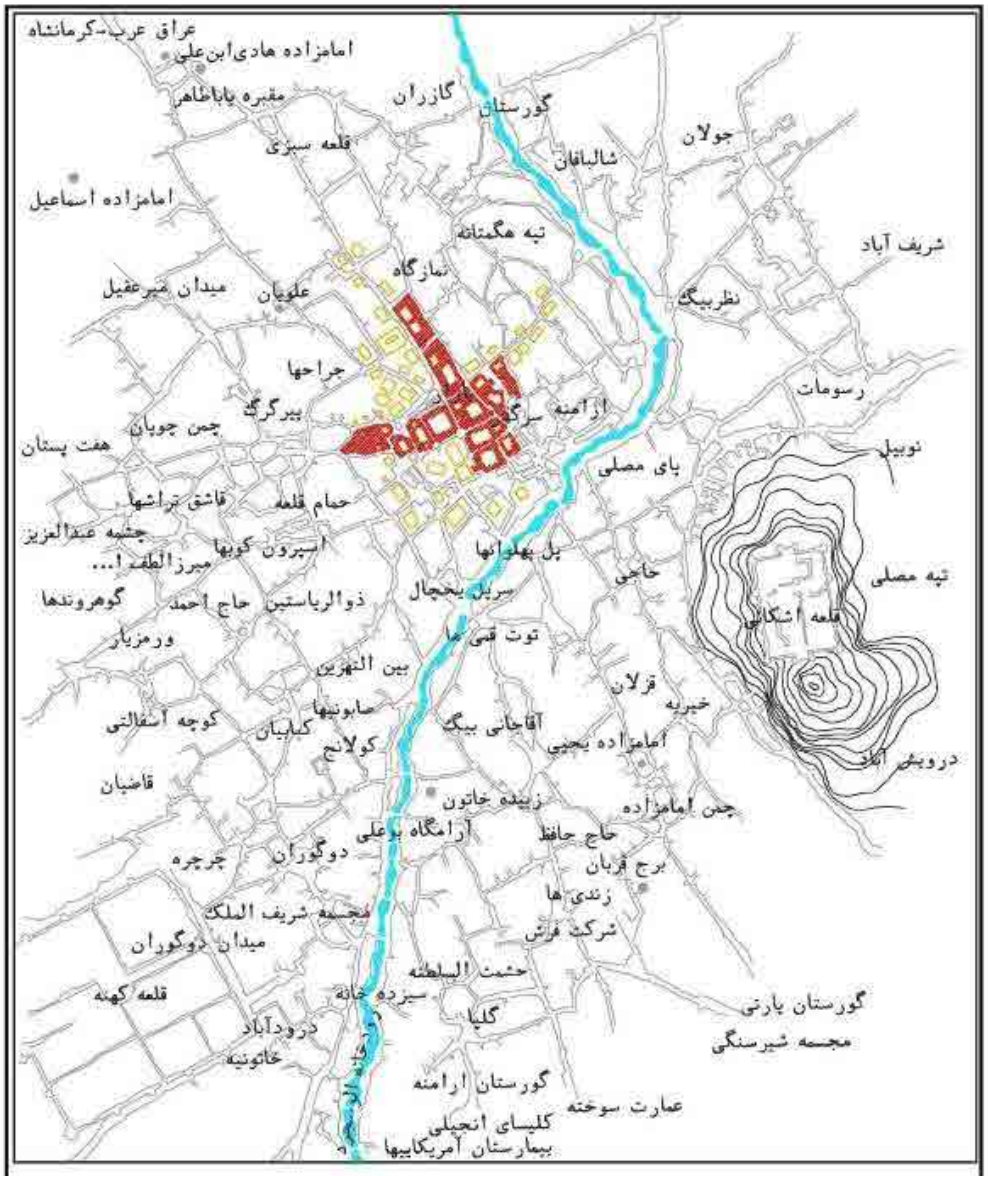
تصویر ۶. طرحی از شهر همدان و دیوارهای دفاعی آن در عهد قاجار (اسناد نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 6. A plan of the city of Hamedan and its defensive walls during the Qajar era (Authors' Archives, 2020).

قصر متعلق به بهمن‌میرزا در بخش مرکزی این قلعه قرار داشته است. یک باغ بزرگ که طرح منظم دارد به همراه کوچه‌ها، باغچه‌ها، حوض‌ها و کلاه‌فرنگی‌ها که به‌صورت قرینه با یکدیگر قرار گرفته‌اند، بقیه حومهٔ شهر را تزئین می‌کند. این نوع باغ‌سازی شیوهٔ باغ‌سازی قاجاری است که براساس نوع ترکیب معماری با فضای سبز و ابعاد کوچک آن‌ها، عظیم و باشکوه جلوه می‌کرد و به این‌ترتیب، -معماری- تصویر غنی‌شده‌ای از تخیل را در فضای باز خلق می‌نماید. برخلاف قلعه، کاخ شاهزاده بهمن‌میرزا در حوزهٔ نفوذ مرکز شهر قرار دارد و متقابلاً جایی را در ترکیب یکی از مراکز کوچک محله‌های شهر اشغال نموده است که در مرکز آن غرفه‌ها و مسجد چشمه‌کولیان قرار دارد.

«عبدالعلی ادیب‌الملک» از درباریان قاجاری در سفرنامهٔ عتبات در گذر از همدان در عهد ناصری (۱۲۷۳هـ.ق.)، آورده است که «در اکثر جوی‌هایش طلای ساخته پیدا می‌کنند و این اوقات در این حرفه کامل‌تر شده‌اند. همدان شصت حمام، سه مدرسه و دو مسجد مشهور دارد. متاع همدان چرم است که به همه ولایات می‌برند». او جمعیت شهر را به‌تقریب ۱۰هزار خانوار ذکر می‌کند (ادیب‌الملک، ۱۳۶۴: ۲۴).

سازمان فضایی شهر همدان و ساختار اجتماعی آن نیز توجه تعدادی از سیاحان را به خود جلب نموده؛ به‌عنوان مثال، «بروگش»، سفیر «پروس» در دربار ناصری که در سال ۱۲۷۷هـ.ق. (۱۸۶۰م.) از همدان دیدن کرده، از دروازه‌هایی که بین محلات مختلف شهر قرار داشته نام‌برده و می‌نویسد وقتی دروازه‌ها را ببندند عبور از محله‌ای به محلهٔ دیگر امکان ندارد و در این مواقع هر یک از محلات یهودی‌نشین، ارمنی، ترک و فارس می‌توانند چند روزی از آسیب و مزاحمت در امان باشند. (بروگش، ۱۳۸۹: ۳۰۷). او که از وضع نابه‌سامان و خرابی‌های همدان با تأسف یاد می‌کند، تعداد خانوار شهر را، ۱۰هزار و جمعیت آنجا را ۷۰هزار نفر[۳] تخمین زده و مشاغل مهم ساکنان شهر را چرم‌سازی، کفاشی، رنگ‌رزی، قلمدان‌سازی و نمدمالی معرفی می‌کند (همان: ۳۰۵).

تصویر ۷. بافت کهن و محله‌های شهر همدان در دورهٔ قاجاریه (اسناد نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 7: The ancient context and neighborhoods of Hamedan city during the Qajar period (Authors' Archive, 2020).

«جکسن» مستشرق آمریکایی که به سال ۱۳۲۱هـ.ق. (۱۹۰۳م.) از همدان دیدن کرده، تصویر دقیق‌تری از این شهر به‌دست داده است؛ بنابر نوشته‌های او، شهر تقریباً به‌شکل متوازی‌الاضلاع از شمال به جنوب امتداد داشته، تپه یا دژتپه مصلی در قسمت شرقی شهر قرار داشته، ردیف خانه‌های کهنهٔ خرابی که بام‌های مسطح گلی داشت و کوچه‌های پرپیچ‌وخم و پس‌کوچه‌های کثیف، با گورستان مسلمانان که در قلب شهر جای گرفته است (جکسن، ۱۳۸۷: ۱۷۰). در نقشه‌ای که جکسن از همدان ترسیم کرده، اسامی برخی محله‌های شهر مانند: جولان، حاجی، گازران، کولانج، کبابیان، قاشق‌تراشان، توت‌قمی‌ها، درودآباد، بُنه‌بازار، سیدجلال و نیز نام برخی یادمان‌های تاریخی از قبیل: گنبد علویان، تپه مصلّی، آرامگاه باباطاهر، آرامگاه ابن‌سینا، بقعهٔ استرومردخای، برج قربان، امامزاده یحیی، مجسمهٔ شیرسنگی و مکان قبرستان‌های یهودیان و مسیحیان ذکر شده است (تصویر ۲). او جمعیت همدان را در زمان حضورش در آنجا، ۲۵ هزار تن تخمین زده است

و در ادامه اطلاعات باارزشی از وضعیت اجتماعی و اداری شهر ارائه داده و می‌نویسد: «... شهر از نظر امور اداری به چهار ناحیه (مجزا) یا محله (برزن، کدخدانشین) تقسیم می‌شود که هر یک را کدخدایی (کلانتر) جداگانه است و کدخدایان (کلانتران) که شغل ایشان موروثی است در برابر حاکم شهر مسئول‌اند» (همان: ۱۷۱-۱۷۲).

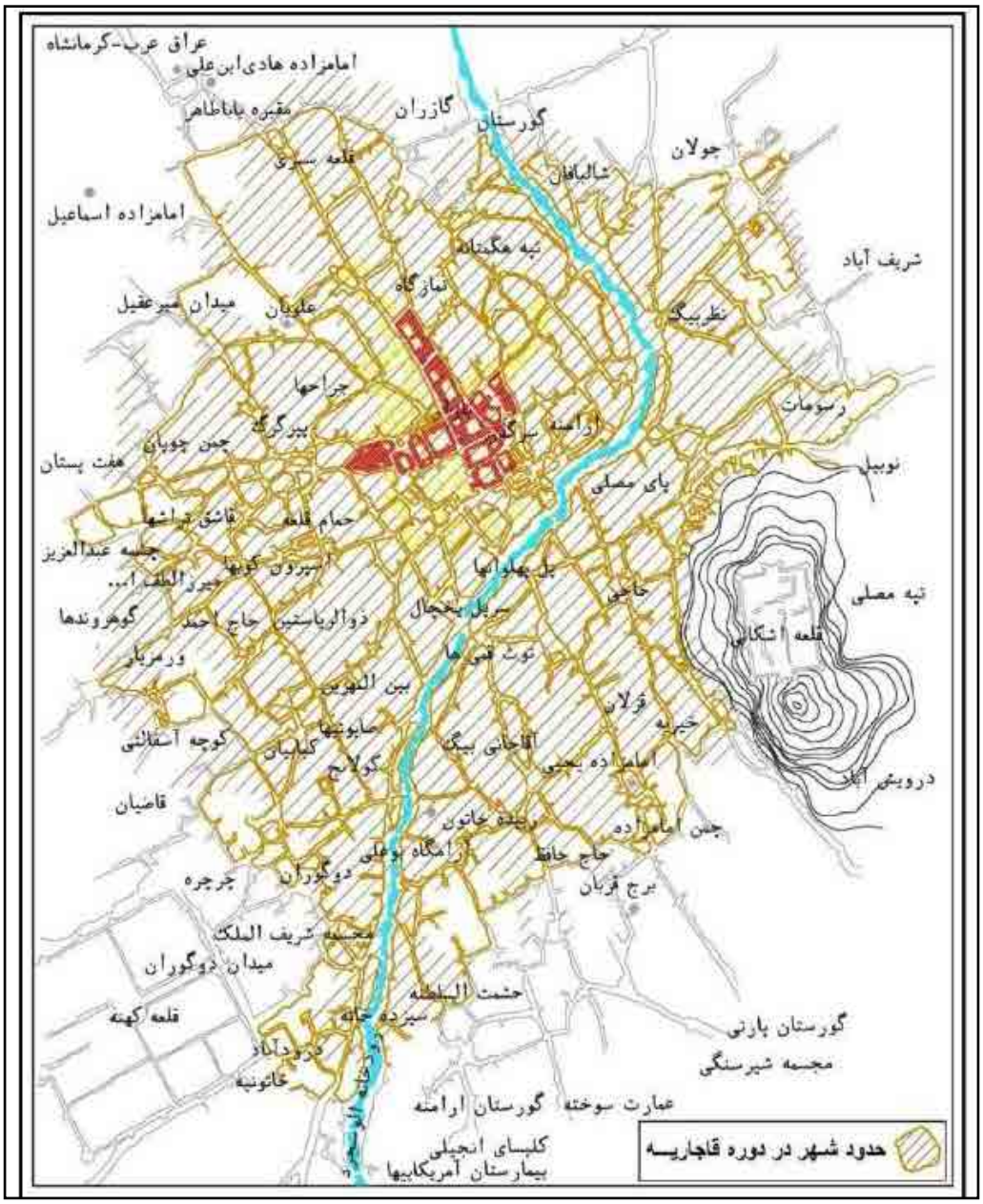
مکتوباتِ سال ۱۳۲۴هـ.ق. حاکم صوفی و آزادی‌خواه همدان «ظهیرالدوله صفاعلی‌شاه» در بدو ورودش به این شهر، یکی از بهترین توصیفات از همدان در اواخر عهد قاجار است؛ او می‌نویسد: «... شهری نیم‌خراب که دارای کوچه‌های تنگ سنگلاخ سرابالا و سرازیر است. گفتند بیست‌هزار خانه دارد و صدهزار نفر نفوس که ده‌هزارش یهودی و تقریباً هشتصدنفر ارمنی هستند. مقاولهٔ شیخی و بالاسری هم گاهی در مردم این شهر به‌طور خیلی بدی مطرح می‌شود. با آن‌که مقابر چند نفر از اکابر مشایخ متصوفه در این شهر است، از فقرا (منظور همان صوفیان و درویش) کمتر در این شهرند. مسجد معروف این شهر فقط مسجد جامع است. مساجد غیرمعروف محله‌ای هم زیاد دارد. شهر حصار و خندق ندارد یا داشته و معدوم شده است. وسط شهر رودخانه‌ای دارد که از جنوب به شمال هروقت آب داشته باشد، جریان دارد. فقط (فصل) بهار، آب در آن مجرا جاری است. قبرستان زیاد در داخل شهر است» (ظهیرالدوله، ۱۳۶۷: ۸۸).

آن‌گونه‌که از منابع مکتوب مستفاد می‌گردد، اندیشهٔ دگرگونی در بافت قدیمی شهر همدان، با اِحداث میادین و خیابان‌ها برحسب اصول شهرسازی جدید، از بدو انقلاب مشروطه در ایران (۱۳۲۴هـ.ق.) و برپایی انجمن ولایتیِ «مجلس فوائد عامه» همدان، خصوصاً تأسیس بلدیه (شهرداری) در آن شهر پدیدار شد (۱۳۲۷هـ.ق.)، (تصویر ۳). نخستین کار، تعریض خیابانی بر کنارهٔ رودخانهٔ الوسگرد تا اول بازار بود. در گام بعدی، کوچه‌ها از دروازهٔ قزوین تا راستابازار تعریض و تسطیح گردید (۱۳۳۲هـ.ق.) که گویا کالسکه می‌توانسته از آن عبور کند. آن‌گاه در پیِ تخصیص مالیات نواقل به بلدیه، خیابان مزبور به‌صورت شوسه درآمد. طی سال‌های جنگ یکم جهانی که همدان پیاپی به اِشغال قوای روس، عثمانی و انگلیس درآمد، تسطیح معابر شهری و شوسه کردن راه‌ها خصوصاً کمربندی شهر موردتوجه قرار گرفت[۴] (اذکایی، ۱۳۸۰: ۱۷۲).

یکی دیگر از مدارک تصویری مهمی که برای شناخت ساختار معماری و بازیابی بافت شهری همدان در عهد قاجار کارساز است، نقشه‌ای است که نیروهای ستاد ارتش بریتانیا به سال ۱۹۱۸م. (۱۳۳۶هـ.ق.)، در اواخر جنگ جهانی اول و در زمانی‌که در همدان حضور داشتند، از شهر ترسیم کرده‌اند (تصویر ۴). در این نقشه، نام برخی محله‌های همدان ازجمله: جولان، نظربیگ، پای‌مصلّی، حاجی، قلعه، توت‌قمی‌ها، کبابیان، مختاران و کُلَپا ذکر شده است؛ هم‌چنین در نقشهٔ مزبور به برخی یادمان‌های تاریخی و آثار معماری همدان مانند: آرامگاه باباطاهر، امامزاده اسماعیل، گنبد علویان، امامزاده عبدالله، بقعهٔ استرومردخای، کلیساهای ارامنه، امامزاده یحیی، برج قربان، کلیسای آنجلی، مجسمهٔ شیرسنگی و بازار شهر نیز اشاره شده است.

فضاهای شهری همدان در دورهٔ قاجار

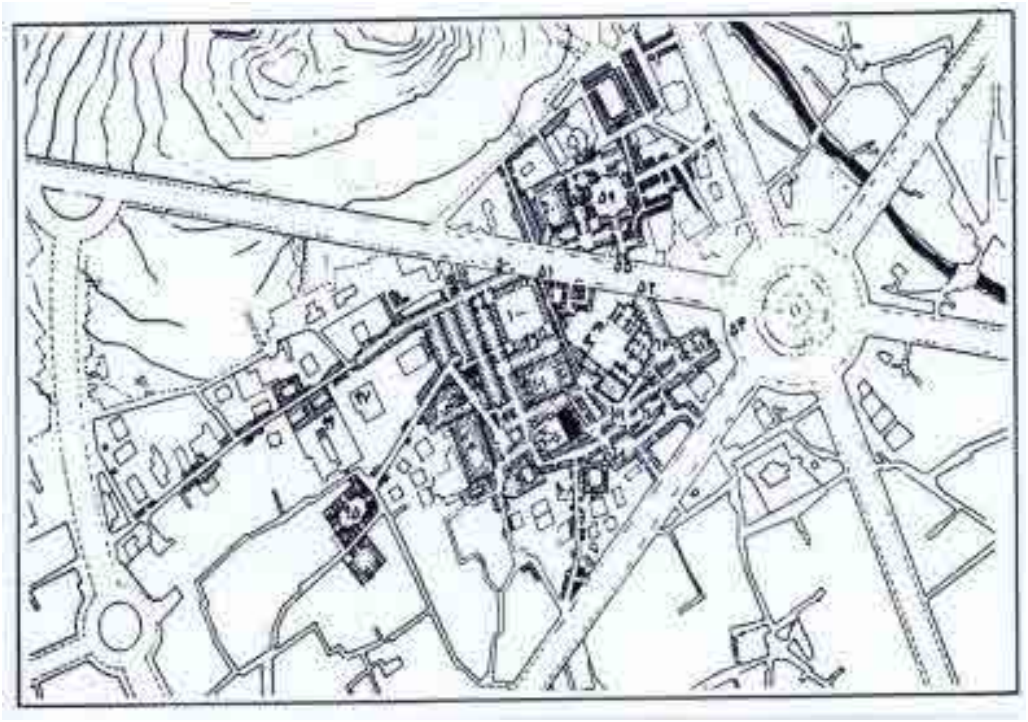
درک و تحلیل علمی فضاهای مکشوف از کاوش‌های باستان‌شناسی و یا مطالعهٔ فضاهایی بافت‌های کهن که هم‌اینک حیات در آن‌ها جریان ندارد، نقطهٔ عطف توجه و کانون فعالیت مشترک باستان‌شناسان، معماران و شهرسازان در دهه‌های اخیر بوده است (کریمیان، ۱۳۸۴: ۱۱۱). فضاهای شهری کانون تمرکز ساکنان زمین، عرصهٔ تجلی فرهنگ و مناسب‌ترین حوزهٔ شکل‌یابی تحولات تاریخی به‌شمار می‌آیند (کریمیان و سیدین، ۱۳۸۹: ۱۲۰). در گذشته، ویژگی‌های محیط طبیعی و جهان‌بینی حاکم، ازجمله: اعتقادات مذهبی در شکل‌گیری ساخت، بافت و سیمای شهری نقش به‌سزایی داشته است. از این‌منظر است که شهر درگیر روند تحولات اجتماعی مردمی است که آن

تصویر ۸. شبکهٔ معابر اصلی درون‌شهری در بافت ارگانیک و منسجم محله‌ها در دورهٔ قاجار (اسناد نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 7. The ancient context and neighborhoods of Hamedan city during the Qajar period (Authors' Archive, 2020).

را تشکیل می‌دهند و درواقع محصول طبیعت و به‌ویژه طبیعت بشر است (کلانتری و ملاحسینی، ۱۳۹۱: ۴۰). با توجه به خصایص فرهنگی هر منطقه، شهرها نیز براساس آن جهان‌بینی‌ها، ویژگی‌های ظاهری و باطنی مخصوص به خود می‌گیرند. از این‌منظر، خصایص شهر اسلامی در سه قلمرو اقتصادی، کالبدی و اجتماعی دسته‌بندی می‌شوند که برخی از این خصایص دارای تبلور ظاهری هم‌چون بازار، ارگ و قلعه هستند و برخی دیگر نیز به‌شکل سازمان‌های اجتماعی مانند: اصناف، اتحاد محله‌ای، جدایی‌گزینی مذهبی و قومی ظاهر می‌شوند (صفایی‌پور و سعیدی، ۱۳۹۶: ۱۰۸؛ توسلی و بنیادی، ۱۳۸۶: ۴۳). در ادامه تلاش می شود تا با اتکاء به منابع مکتوب و

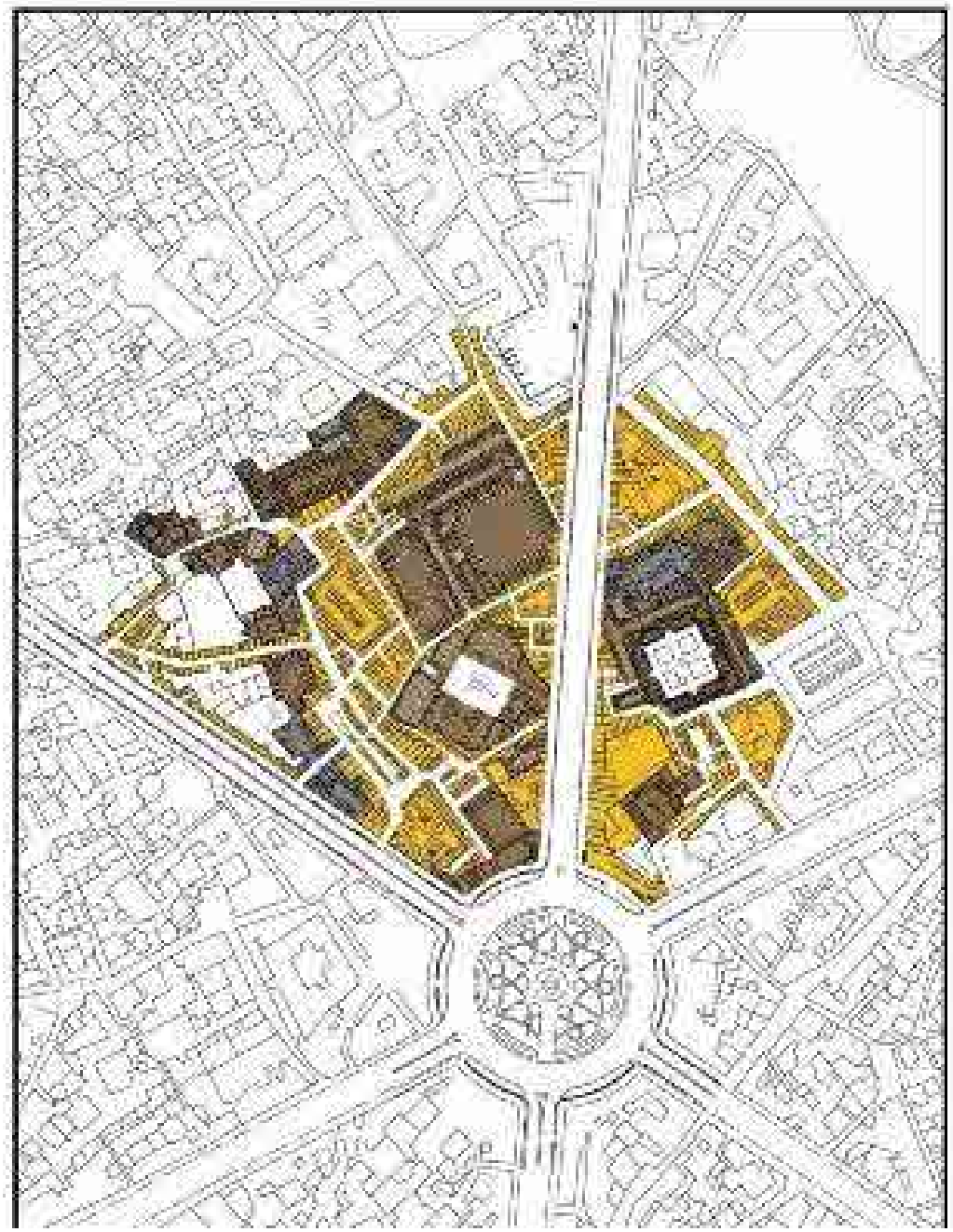

تصویر ۹. عبور خیابان‌های نوپدید در بافت شهری از داخل بافت کهن بازار (بیگلری، ۱۳۵۵: ۶۰).
Fig. 9. New streets in the urban context from inside the old bazaar context (Biglari, 1977: 60).

شواهد موجود، برخی از مهم‌ترین فضاهای کالبدی-تاریخی بازیابی شدهٔ عصر قاجارِ شهر همدان معرفی شوند.

- تأسیسات دفاعی

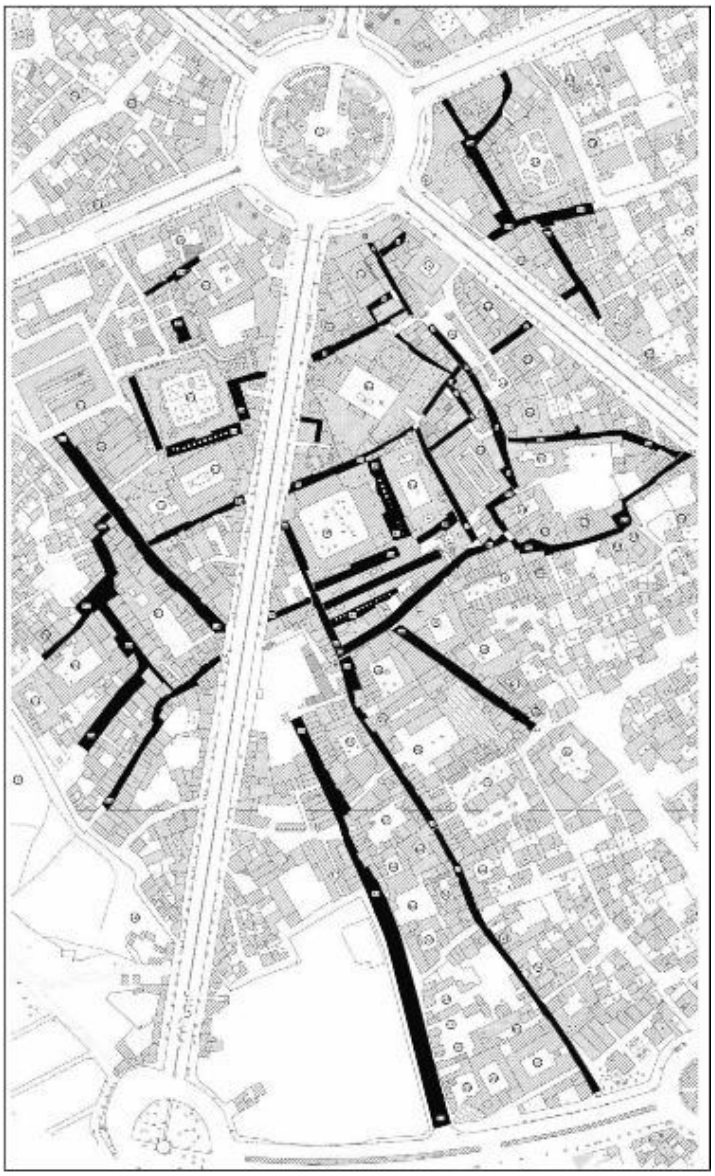
حصار و برج و بارو یکی از عناصر و فضاهای اصلی هویت‌بخش در شهرسازی اسلامی است که اغلب شهرها دارای چنین استحکاماتی بوده‌اند و محله‌ها را به‌وسیلهٔ دروازه‌ها به نواحی خارج شهر مرتبط می‌ساختند. گرچه امروزه هیچ‌گونه شواهدی از دیوار دفاعی در شهر همدان وجود ندارد، ولی به گواهی برخی اسناد و با بررسی نقشه‌های تاریخی بازمانده و سفرنامه‌های سیاحان مشخص گردیده که شهر همدان در دورهٔ قاجار دارای حصاری بر گرد شهر بوده است. اولیویه که به فاصلهٔ اندکی پس از تسخیر شهر به‌وسیلهٔ آغامحمدخان به همدان وارد شده، با ذکر اوضاع شهر و خرابی‌های آنجا، از بارو و حصار باعظمت شهر سخن رانده است (اولیویه، ۱۳۷۱: ۴۹). در نقشهٔ ترسیمی روس‌ها، به آثار و بقایای دیوارهای دفاعی بدون برج در برخی نقاط شهر، ازجمله در تپه مصلی اشاره شده است؛ هم‌چنین در این نقشه از ۱۰ دروازهٔ شهر که در دیوارهای دفاعی و حصار شهر جای گرفته‌اند، نام برده شده است (تصویر ۵). در نقشهٔ مذکور، از دو قلعهٔ مستحکم و دفاعی شهر با نام‌های «قلعهٔ حاجی‌عباس» و «قلعهٔ شاهزاده بهمن‌میرزا قاجار» نیز یاد شده است. در نقشهٔ دیگری که جکسن در سال ۱۹۰۳ م.، از همدان ترسیم کرده، حصاری که دورتادور شهر را احاطه کرده به‌خوبی نمایان است. اما ظهیرالدوله در کتاب خاطرات خود به سال ۱۹۰۶ م.، به‌وضوح اشاره کرده که شهر خندق و حصار ندارد یا داشته و از بین رفته است. با این‌وصف دانسته می‌شود که به احتمال فراوان حصار شهر در فاصلهٔ زمانی بازدید جکسن (۱۹۰۳ م.) تا توصیف ظهیرالدوله از آنجا، تخریب یا از بین رفته است (تصویر ۶).

تصویر ۱۰. موقعیت بازار، راسته‌ها و سراها در بافت کهن شهر (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 10. Bazar position in the ancient context of the city (Authors, 2020).

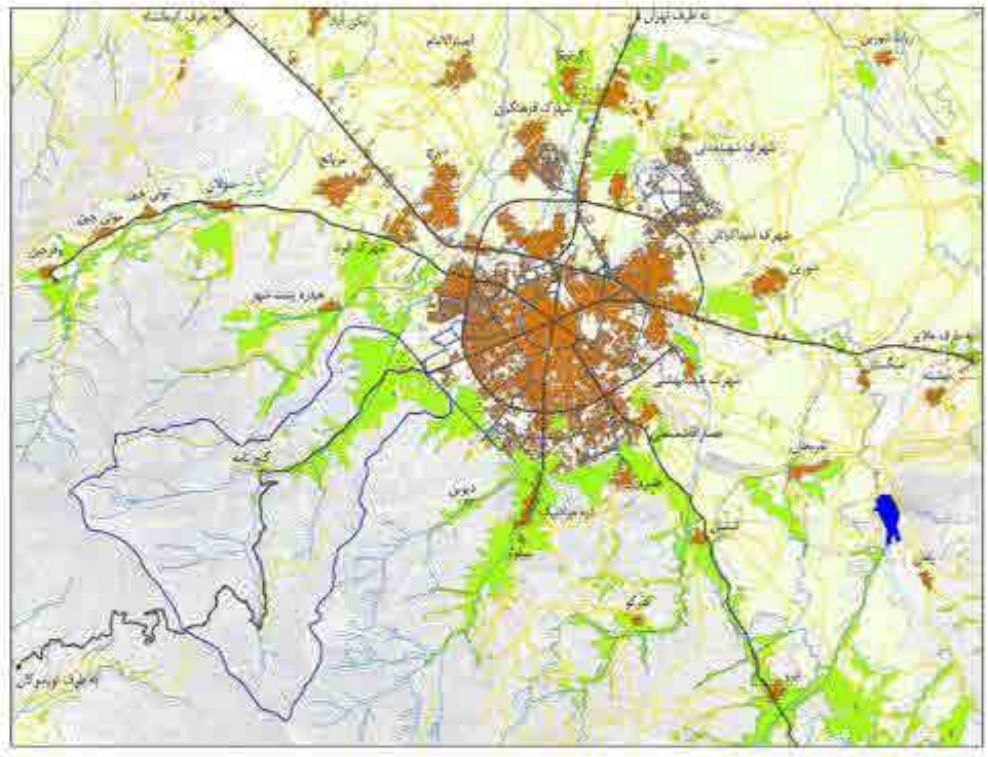
محله‌های مسکونی

شهرهای ایرانی در گذشته از مناطق و محلات متعددی شکل می‌یافتند که هرکدام گاهی برج و بارو و دروازهٔ جداگانه‌ای نیز داشته‌اند. هر یک از محله‌ها نام به‌خصوصی داشت که به‌نام افراد سرشناسی که در آن محله سکونت داشتند، نام‌گذاری می‌شد (کیانی، ۱۳۶۵: ۲۱۱). درواقع، هر محله خود مانند شهر کوچکی بوده که بیشتر عناصر اصلی مانند: مسجد، بازارچه، حمام، میدانچه و آب انبار در مرکز آن قرار داشته است (توسلی، ۱۳۶۵: ۲۷۰). به گواهی اسناد و مدارک مکتوب ازجمله سفرنامه‌های سیاحان، کتب خاطرات و نقشه‌های ترسیمی بازمانده از این دوره، دانسته است که

تصویر ۱۱. نقشهٔ راسته‌های موجود در بازار همدان (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 11. Map of Rules in Hamadan Bazar(Authors, 2020).

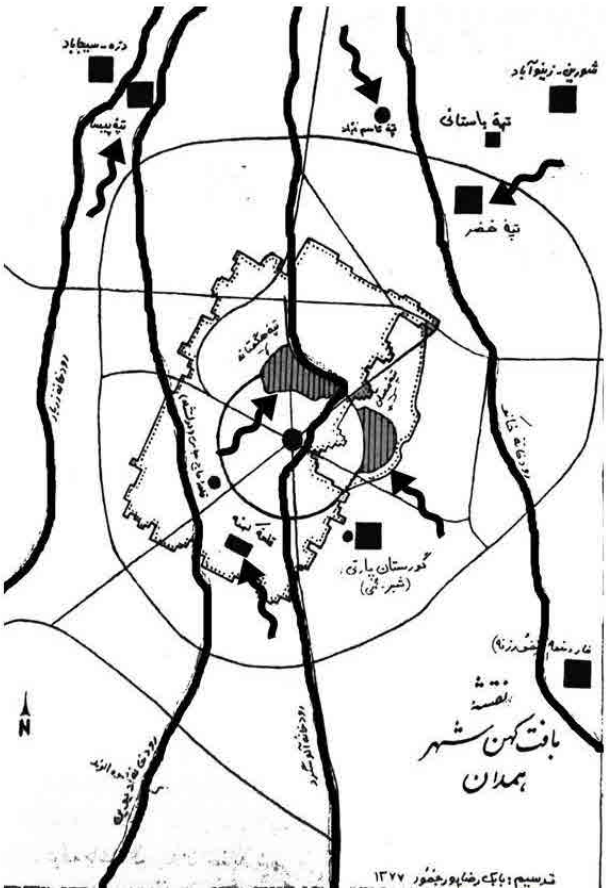
شهر همدان نیز در دورهٔ قاجار مشتمل‌بر محلاتی بوده که برخی از آن‌ها تاکنون در بافت و کالبد شهر ادامهٔ حیات داده‌اند. چریکف در سال ۱۸۵۰ م.، در سیاحت‌نامهٔ خود به محله‌های همدان و دروازه‌هایی که در هر محله وجود داشته و آن‌ها را از محله‌های دیگر جدا می‌کند، اشاره کرده است (چریکف، ۱۳۷۹: ۹۸)؛ هم‌چنین در نقشهٔ گروه نقشه‌برداری چریکف، به شش محلهٔ اصلی شهر به‌نام‌های بُنِ‌بازار، جولان، دورودآباد، مهتران، ورمزیار و میدآباد (مجدآباد) اشاره شده است. بروگِش نیز که در سال ۱۸۶۰ م.، از همدان دیدن کرده ضمن نام‌بردن از محله‌های اقلیت‌های دینی یهودی و ارمنی و محله‌های ترک و فارسی‌زبان، از دروازه‌هایی که بین محلات مختلف شهر جای داشته، یاد کرده است (بروگش، ۱۳۸۹: ۳۰۷). جکسن هم که در سال ۱۹۰۳ م.، مدتی در همدان بوده، به این نکته که شهر از نظر امور اداری به چهار ناحیه یا محلهٔ مجزا تقسیم می‌شود و هر محله یک کدخدا یا کلانتر داشته که در برابر حاکم شهر مسئول هستند، اشاره کرده است (جکسن، ۱۳۸۷: ۱۷۲).

تصویر ۱۲. دره‌های میان‌کوهی الوند، سرچشمهٔ اصلی رودخانه‌های دشت همدان (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 12: Alvand Mountain, the main source of the rivers of Hamadan plain (Authors, 2020).

هم‌چنین در نقشه‌ای که به‌وسیلهٔ قوای ارتش انگلستان در اواخر جنگ جهانی اول (۱۹۱۸ م.) از همدان ترسیم شده، از برخی محله‌های همدان نام برده شده است. تعداد محلات مسکونی و شمار مراکز محله (چمن) در شهر همدان به‌عنوان یکی از کهن‌ترین شهرها با بافت ارگانیک، به استناد مدارک مکتوب، تحقیقات میدانی و نیز شواهد موجود، در دورهٔ قاجار توسعه و افزایش یافته است. این محلات از طریق راه‌های دسترسی با پیچ‌وخم زیاد و معابر باریک و کم‌عرض به مرکز اصلی شهر (مسجد جامع و بازار) منتهی شده است و محلات شهر در حاشیهٔ بازار و مسجد جامع شکل یافته‌اند. از آنجا که محلات شهر همدان در عهد قاجار به‌صورت تدریجی تکامل و گسترش یافته و از طرحی پیش‌ساخته پیروی نکرده‌اند؛ در نتیجه از تمایلات، سلایق و نیازهای ساکنان هر محله تأثیر پذیرفته و بازگوکنندهٔ نظام اجتماعی و فرهنگ بومی آنان است. در همین‌راستا، خودبسندگی و استقلال محدود محلات مسکونی، نیاز به فضاهای شهری ازجمله: مساجد، تکایا و حسینیه‌ها، حمام‌ها، سقاخانه‌ها و دیگر فضاهای کاربردی مورد نیاز را مطرح کرده و این فضاها را در قلب محله قرار داده است. درون‌گرایی و عدم وابستگی کامل به خارج از محلات مسکونی، باعث شده تا مسیرها و فضاهای عمومی و گذرها با خطوط اصلی شبکهٔ ارتباطی شهر در ارتباط مستقیم نباشد و بازار یا فضاهای عمومی حتی‌المقدور راه مستقیمی به مراکز محلات نیابند. مراکز محله در همدان که به «چمن» موسوم هستند، فضاهای عام‌المنفعه و در مواردی کارگاه‌های تولیدی کوچک (نجاری، سنگ‌تراشی، خراطی، آهنگری، مسگری، شیرینی‌پزی و...) را دربر گرفته‌اند و فضاهای مسکونی هر محله با حجمی پیوسته گرداگرد آن‌ها جای گرفته‌اند (آژنگ، ۱۳۸۷: ۸۵).

بنابراین، هر محله به‌عنوان واحد مستقلی از شهر دارای مسجد، حمام، بازارچه، یک یا چند رشته قنات، مناطق مسکونی و سایر تأسیسات شهری بوده است. نکتهٔ قابل ذکر آثار گورستان‌های

تصویر ۱۳. جانمایی رودخانه‌های درون‌شهری و منابع تأمین آب همدان در عهد قاجار (اذکایی، ۱۳۸۰ با اصلاحات نگارندگان).

Fig. 13: The location of the In -town rivers and the water supply resources in the Qajar era (Azakai, 2001 with Authors' reforms).

قدیمی در درون بافت شهری و حتی بین محله‌های مسکونی بوده است که برخی سیاحان خارجی و نیز نقشه‌هایی که از همدان عهد قاجار ترسیم شده به آن اشاره کرده‌اند. غالب بقاع زیارتی نیز در فواصل دور و نزدیک از این گورستان‌ها در محلات شهری دیده می‌شوند که به برخی از آن‌ها در مدارک مکتوب و اسناد تصویری دورهٔ قاجار اشاره شده است. از بین این بقاع و بناهای آرامگاهی می‌توان مقابر: استرومردخای، بوعلی‌سینا، باباطاهر، گنبد علویان، امامزاده حسین، امامزاده عبدالله، برج قربان، خاتونیه، امامزاده یحیی، زبیده‌خاتون، حلیمه‌خاتون و قبر پُلویی را نام‌برد. با توضیحاتی که درخصوص اوضاع فرهنگی، اجتماعی و کالبدی-فضایی حاکم‌بر ساختار محلات همدان در عهد قاجار ارائه شد، اینک اسامی محلات شاخص و اصلی شهر در آن دوره، مستند بر مدارک و اسناد مکتوب بازمانده از عهد قاجاریه (سفرنامه‌های سیاحان، کتب خاطرات، نقشه‌ها و...) و برخی شواهد موجود و تحقیقات میدانی ذکر می‌شود. این محلات (چمن‌ها) عبارت بودنداز: حاجی، امامزاده یحیی، آقاجانی‌بیگ، توت‌قمی‌ها، پای مصلی، ملاجلیل، جولان، نظربیگ، شالبافان، گازران، بُنه(/بنِ)بازار، مهتران، چمن‌چوپان‌ها، قلعه، قاشق‌تراشان، سبدبافان، حاج‌احمد، ورمزیار، ذوالریاستین، کبابیان، کولانج، صابونی‌ها، سرِ پل یخچال، دورودآباد، دوگوران، کُلَپا، ارامنه، درویش‌آباد، سرِگذر، مختاران، زندی‌ها، چُرچُره، نوبیل، هفت‌پستان، اِسپرون‌کوب‌ها، بختیاری‌ها، قلعه سبزی، قِزلان، رسومات، حاج لطف‌الله (تصویر ۷).

- شبکه‌های ارتباطی

الف) معابر

شبکهٔ ارتباطی بافت تاریخی شهرها به دو دستهٔ معابر اصلی و فرعی و میدان‌ها تقسیم می‌شوند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۵: ۲۴). معابر اصلی کوی‌های ممتدی بودند که محله‌های اصلی و سایر فضاهای معماری و شهری را به یکدیگر متصل می‌ساختند. بعضی از این معابر از یک دروازهٔ شهر تا دروازهٔ دیگر امتداد می‌یافتند. در بیشتر موارد این معابر به همهٔ محله‌های شهر یا حداقل تعدادی از آن‌ها تعلق داشتند (همان: ۲۵). این نوع معابر شامل راه‌های منتهی به: میدان، بازار، راسته‌های بازار، مسجد و کاخ که «خیابان» نامیده می‌شده، بوده است (تقوی‌نژاددیلمی، ۱۳۸۶: ۱۲۵). همهٔ راه‌هایی که معابر اصلی را به یکدیگر متصل می‌کردند یا معابری که برای تأمین دسترسی بخشی از یک محله یا تعدادی از واحدهای مسکونی یا شهری ساخته می‌شدند، معابر فرعی به‌شمار می‌آیند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۵: ۲۵). طول این راه‌ها کمتر از طول معابر اصلی بود، اما محدوده‌ای که یک معبر فرعی آن را دربر می‌گرفت، متنوع بود. برخی از این معبرها دو محله را به‌هم مرتبط می‌ساختند و در نتیجه بین آن‌ها مشترک بودند و گاهی نیز تنها در محدودهٔ یک محله قرار داشتند. شکل این معابر گاه مستقیم و گاه پیچ‌درپیچ بود. معابر فرعی نیز شامل محله‌ها و مناطق مسکونی و معابر کوچه باغی است. در بافت تاریخی شهر همدان، معابر به‌صورت ارگانیک و کانونی حول مسجد جامع شهر شکل گرفته‌اند و سپس از آنجا به دیگر مناطق شهر راه‌یافته‌اند. شکل‌گیری ارگانیک بافت و محورهای ارتباطی حول مسجد جامع سبب شده است تا این عنصر شهری هم‌چنان کانون اصلی شهر بوده و نقش هستهٔ مرکزی را ایفا نماید. کوچه‌های بافت تاریخی شهر نیز همانند سایر شهرهای تاریخی ایران، اغلب باریک و تنگ و پرپیچ‌وخم بوده و برروی برخی از آنان گذرهای سرپوشیده ایجاد گردیده است (تصویر ۸).

ب) میادین و میدانچه‌ها

فضای باز وسیعی که دارای محدوده‌ای محصور یا کمابیش معین بودند و در کنار راه‌ها یا در محل تقاطع آن‌ها قرار داشتند و دارای کارکردهایی چون: ارتباطی، اجتماعی، تجاری، ورزشی، نظامی یا ترکیبی از دو یا چند کارکرد بوده‌اند، «میدان» نامیده می‌شدند (همان: ۸۱). برروی نقشهٔ ترسیمی روس‌ها (۱۸۵۱ م.) اسامی ۱۰ میدان اصلی و بزرگ شهر ذکر شده‌اند: میدان میرعاقل (میرعقیل) (میدان بزرگ شهر)، میدان چهارسوق‌خانه، میدان بزرگ، میدان باغچه چوبی، میدان کوچک، میدان قلعه مصلی، میدان قربانگاه، میدان گرونبه‌تی، میدان قبرستان و میدان ورمزیار. میدانچه‌ها (چمن‌ها) اغلب در محل تقاطع چند راه یا در کنار راه اصلی محله قرار داشتند و پیرامون برخی از آن‌ها تعدادی مغازه برای عرضهٔ کالاهای ضروری روزانه و هفتگی ساکنان محله قرار داشت؛ هم‌چنین مسجد، آب‌انبار، نانوایی، گرمابه و برخی دیگر از فضاهای عمومی محله در کنار همین میدانچه ساخته می‌شد (همان: ۸۹). موقعیت مکانی این میدانچه‌ها اغلب در کنار راه اصلی محله و به‌صورتی بود که دسترسی از نقاط گوناگون محله به آن، کمابیش به بهترین شکل ممکن صورت می‌گرفت. اما باید توجه داشت که در موارد بسیار، میدانچه‌ها در مرکز فیزیکی و هندسی محله قرار نداشت؛ یعنی فاصلهٔ همهٔ واحدهای مسکونی واقع‌در محله نسبت به آن یکسان نبود.

- فضاهای تجاری و بازار

بازار همواره به‌عنوان یکی از عناصر و فضاهای تشکیل‌دهندهٔ ساختار اصلی شهرهای قدیمی مطرح بوده است. مجموعهٔ بازار سنتی همدان در روند تکوین و تحول خود به همراه دیگر عناصر شهری مانند: مساجد (مسجد جامع، مسجد پیغمبر، ...)، مدارس دینی (مدرسهٔ زنگنه و مدرسهٔ آخوند

ملاعلی‌معصومی)، بقاع متبرکه (شاهزاده حسین)، کاروان‌سراها و تیمچه‌های متعدد درون‌شهری، گرمابه‌ها و دیگر تأسیسات شهری، توده‌های معماری به‌هم پیوسته و یک‌دستی را تشکیل داده که از دورهٔ قاجاریه تاکنون ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و... برای این مجموعهٔ ارزشمند رقم زده است. استخوان‌بندی و بافت کهن بازار همدان از همایش: راسته‌ها، سراها، معابر شطرنجی و عناصر مذهبی-فرهنگی پدید آمده و جهت محورهای عمدهٔ آن، از شمال‌غرب به جنوب‌شرق است. این امتداد در بافت و مسیر ورود دو اتصال به شبکهٔ شهر در این‌راستا، نطفهٔ اولیهٔ بازار را بارز می‌کند. بازار همدان درحال‌حاضر در مرکزیت اقتصادی و تجاری شهر واقع شده و از چند راستهٔ اصلی و فرعی به‌صورت کانونی و شعاعی در اطراف مسجد جامع شکل گرفته است. بازار تاریخی و کهن شهر با اجرای طرح نوین شهرسازی همدان در اوایل دورهٔ پهلوی اول و احداث خیابان‌های جدید دچار تخریب و آسیب جدی شد و در نتیجه بازار به سه قسمت تقسیم و بین خیابان‌های شِوَرین، اکباتان و باباطاهر محدود شد. خیابان‌های نوپدید با گذر از بافت کهن شهر و بازار، شبکهٔ ارتباطی آن را دچار مشکل کردند (تصویر ۹). امروزه، دسترسی به مجموعهٔ بازار از طریق سه خیابان مذکور و نیز میدان مرکزی شهر تأمین می‌شود. ارتباط داخلی بازار نیز به‌وسیلهٔ شبکه راه‌های اصلی و فرعی موجود در آن انجام می‌شود که البته از کیفیت ارتباطی مطلوبی برخوردار نیستند. مجموعهٔ بازار همدان شامل ۴۰ راسته و ۲۰ سرای واجد ارزش معماری در کنار چندین سرای فاقد ارزش تاریخی-معماری است (تصاویر ۱۰ و ۱۱).

- سامانه‌های نامحسوس شهری

بخش دیگری از فضاهای تاریخی شهر همدان در عهد قاجار را تأسیسات آب‌رسانی و دفع فاضلاب تشکیل می‌داده‌اند؛ اگرچه این فضاها به‌دلیل نوع کارکردشان به‌صورت نامحسوس اجرا گردیده‌اند، اما واحدهای وابسته به آن‌ها (آب‌انبارها، یخدان‌ها و...) بسیار مورد استفاده بوده‌اند. منابع آبی دشت و شهر همدان در حوضهٔ آب‌ریز قره‌چای قرار می‌گیرند. این حوضه که بیشترِ وسعت استان را شامل می‌شود، جزو حوضهٔ آب‌ریز فرعی دریاچهٔ نمک قم از حوضهٔ آب‌ریز مرکزی ایران است (فرهنگ جغرافیایی همدان، ۱۳۸۰: ۳۹). رود قره‌چای از پیوستن آب‌های روان از دره‌های شمالی الوند ازجمله: رودک‌های خاکو، الوسگرد، زربار (عباس‌آباد)، برفجین، سیمین، همه‌کسی و... در حدود شهر بهار با نام «سیمینه‌رود» (که در عهد باستان کتیبه‌های آشوری از حوضهٔ این رودک‌ها به‌عنوان «شانارته» و در متون اوستایی به اسم «زراومند» یاد کرده‌اند) و در حدود کوریجان با نام «قره‌چای» به‌سمت شرق جریان یافته، با عبور از دشت شراء از استان همدان بیرون رفته و سرانجام به‌مثابه خشک‌رودی به دریاچهٔ حوض‌سلطان قم می‌پیوندد (اذکایی، ۱۳۸۰: ۲). همدان در میانهٔ دشتی وسیع قرار دارد که از جانب جنوب و با فاصله‌ای اندک به کوهستان الوند و دره‌های سرسبز و پرآب منشعب از آن مانند: گنج‌نامه، امام‌زاده کوه (ماوَشان = برفجین)، مرادبیگ، سیمین و... منتهی و مرتبط می‌شود. کوه الوند به‌مانند سدی در مقابل بادهای مدیترانه‌ای قرار گرفته و به‌علت ارتفاع زیاد، بخش عمدهٔ رطوبتی که ازسوی این دریا می‌آید و به کوه الوند می‌رسد، متوقف شده درنهایت موجب بارندگی می‌شود. عیناً به‌همین دلیل است که این کوه سرچشمهٔ رودهای طویل و پرآب در شهر همدان بوده که کماکان برخی از آن‌ها به فعالیت خود ادامه می‌دهند. کوهستان الوند مهم‌ترین تأمین‌کنندهٔ منابع سطحی و زیرزمینی آب شهرستان همدان محسوب می‌شود (تصویر ۱۲).

برخی سیاحان دورهٔ قاجار نیز به کوهستان الوند و پرآبی همدان در آن عهد اشاراتی داشته‌اند؛ ازجمله جیمز موریه در این‌خصوص می‌نویسد: «کوه الوند چشمه‌های زیبا و فراوان دارد. سیلابی از این چشمه‌ها به درون شهر و زمین هموار پیرامون آن روان است و از این‌رو همدان یکی از

پرآب‌ترین جاهای ایران است» (موریه، ۱۳۸۶: ۳۰۵)؛ هم‌چنین کوهستان الوند سرچشمهٔ اصلی بعضی از شعبه‌های اولیهٔ رودهای بزرگ غربی ایران هم‌چون گاماسیاب است.

براساس شواهد موجود و نیز بررسی اسناد و مدارک مکتوب و مصور بازمانده از دورهٔ قاجار دانسته است که تعداد چهار رودخانه که از کوهستان الوند جاری می‌شدند، وظیفهٔ عمدهٔ تأمین آب مورد نیاز شهر همدان، ساکنان آن و آبیاری اراضی کشاورزی و باغ‌های اطراف آن را بر عهده داشته‌اند. یکی از آن‌ها، رود موسوم به «زربار» یا «عباس‌آباد» است که از جانب غربی شهر در آن دوره عبور می‌کرده و برخی زمین‌های کشاورزی و باغ‌های آن نواحی را سیراب کرده و سپس با عبور از جانب غربی تپهٔ باستانی موسوم به «پیسا» به‌سمت اراضی روستایی بالادست (ده‌پیاز، گراچقا و امزاجرد) ادامهٔ مسیر می‌داده است.

رود دیگر، «آلوسگرد» نام داشته که از درهٔ مرادبیگ سرچشمه یافته و سپس به‌سمت شمال سرازیر شده و با عبور از داخل شهر، آن را به دو نیمهٔ شرقی و غربی تقسیم می‌کرد. این رود با عبور از بخش‌های جنوبی، شرقی و شمالی شهر، تپهٔ هگمتانه را از جهت شرقی دور زده و پس از عبور از محلات آن ناحیه هم‌چون: سرگذر، نظربیگ، شالبافان و جولان از شهر خارج می‌شد. یادآور می‌شویم که از این رودخانه، برخی سیاحان عهد قاجار نام برده و حتی طرح‌هایی از این رود و پل‌هایی که برروی آن ایجاد شده بوده را طراحی و ترسیم کرده‌اند. جکسن درخصوص این رودخانه نوشته است: «رودخانهٔ بی‌اهمیت الوسگرد از وسط شهر می‌گذرد و بر آن چندین پل سنگی یک‌چشمه و چندین پل چوبی زده‌اند. در بهار، آب این رودخانه بر اثر آب شدن برف‌های الوند بالا می‌آید، اما در تابستان تقریباً خشک است؛ ولی آن‌قدر آب دارد که بتواند آسیاب‌های آبی ویرانی را که در ساحل آن قرار دارد، بگرداند» (جکسن، ۱۳۸۷: ۱۷۵). ظهیرالدوله در ایام مشروطه در کتاب خاطرات خود دربارهٔ این رود می‌نویسد: «وسط شهر رودخانه‌ای دارد که از جنوب به شمال هر وقت آب داشته باشد، جریان دارد. فقط (فصل) بهار، آب در آن مجرا جاری است» (ظهیرالدوله، ۱۳۶۷: ۸۸). به گواهی مدارک مکتوب، با توجه به مکان‌گزینی محلات عمدهٔ شهر در طرفین رودخانهٔ مرکزی همدان (الوسگرد)، چندین آسیاب آبی (همان‌گونه که جکسن نیز در ۱۹۰۳ م.، اشاره کرده) در اطراف آن ساخته شده بود که تعدادی از آن‌ها برروی نقشهٔ ترسیمی گروه چریکف به سال ۱۸۵۱ م.، مشخص و جایابی شده‌اند. دیگر رود، معروف به «دیوین» بوده که آن نیز از کوهستان الوند سرچشمه می‌یافت و سپس در مسیر خود از حصار جنوبی شهر وارد آنجا شده و به برخی محلات موجود در مناطق جنوبی و جنوب‌غربی شهر، ازجمله: دورودآباد، کولانج و... آب‌رسانی می‌کرده است. چهارمین رود، «خاکو» نام داشته که از دره‌ای به‌همین نام در منتهی‌الیه شرق الوندکوه و مشرف به شهر، سرچشمه می‌یافت و عمدتاً اراضی و نواحی مسکونی حاشیهٔ شرق همدان را سیراب کرده و سپس در مسیر شمال ادامه می‌یافت تا این‌که در مناطق روستایی شمال شهر در اراضی بین روستاهای جورقان، گراچقا و کوریجان تمامی رودهای مذکور با یکدیگر ترکیب شده و به‌عنوان رودخانهٔ قره‌چای به‌سمت حوضهٔ آب‌ریز خود، دریاچهٔ حوض‌سلطان قم، امتداد می‌یافت (تصویر ۱۳). امروزه، از این رودهای چهارگانه، دو رود خاکو و عباس‌آباد هم‌چنان در بیرون از عرصهٔ شهر در جهات مشرق و مغرب شهر همدان جریان دارند. گرچه در بیشتر موارد خصوصاً در مناطق پایین‌دست و با فاصله‌ای دور از سرچشمهٔ اصلی، فاضلاب نواحی مسکونی حاشیه‌ای و کارگاه‌های صنعتی و تولیدی شهر به جریان آب این رودها وارد شده و شوربختانه چهرهٔ نازیبایی به آن‌ها داده است. دو رود الوسگرد و دیوین نیز امروزه با گسترش ساخت‌وسازهای شهری و تحولات عمده و اساسی در کالبد و بافت کهن و مرکزی شهر به‌صورت سرپوشیده و در زیر لایه‌ها و پوستهٔ شهر جدید به حیات خود ادامه می‌دهند و در غالب ایام سال به‌دلیل کاهش چشمگیر بارندگی و در نتیجه کمیِ آبِ ورودی به این نهرها، کارکرد فاضلاب شهری یافته‌اند. به استناد مدارک قدیمی و آثار موجود، به‌جز

رودخانه‌ها به‌عنوان یکی از منابع تأمینِ آب شهر در دورهٔ قاجاریه، عنصر تأمین و ذخیرهٔ آب، خود را در اشکال مختلف یخچال، چشمه و غیره متجلی نموده است. همدان دارای کاریزها، قنات‌ها و چشمه‌سارهای فراوانی بوده است و به‌همین دلیل به «شهر هزارچشمه» (زند، ۱۳۸۷: ۷۴) معروف بوده که البته تعداد زیادی از آن‌ها به مرور زمان مخروبه و خشک شده‌اند. «شیروانی» در کتاب بستان‌السیاحه از ۱۸۰۰ چشمهٔ روان و جاری در کوی‌ها و خانه‌های همدان یاد کرده است (شیروانی، ۱۳۳۹: ۷۰۹). اسامی برخی از چشمه‌های مهم شهر در توضیحات مربوط به نقشهٔ روس‌ها ذکر شده است: چشمهٔ میان‌مصلی، چشمهٔ کولیان، چشمهٔ میان‌بازار (مهریار و همکاران، ۱۳۷۸: ۵۶).

- مساجد

مساجد از مهم‌ترین و شاخص‌ترین آثار معماری و بناهای تاریخی شهر همدان هستند. مطالعات باستان‌شناختی و شواهد معمارانه نشان‌گر آن است که اکثریت مساجد این شهر پس از دورهٔ صفوی و عمدتاً در عهد قاجاریه ساخته شده‌اند. اولیویه که در آغازین سال‌های حکومت قاجار به همدان آمده، در سفرنامهٔ خود نوشته که «چند مسجد نیکو در همدان برجاست» (اولیویه، ۱۳۷۱: ۴۹). موریه نیز مهم‌ترین بنای همدان را مسجد بزرگ و البته رو به ویرانیِ جمعه دانسته است (موریه، ۱۳۸۶: ۳۰۵). سیف‌الدوله در سفرنامهٔ خود موسوم به سفرنامهٔ مکه، از مساجد شهر ازجمله مسجد جامع ناتمام آن یاد کرده است (سیف‌الدوله، ۱۳۶۴: ۲۷۶). در نقشهٔ ترسیمی گروه چریکف از همدان به سال ۱۸۵۱ م.، به حدود ۴۰ مسجد در محله‌های مختلف شهر اشاره شده است (مهریار و همکاران، ۱۳۷۸: ۱۵۸). ظهیرالدوله نیز در کتاب خاطرات خود نوشته: «مسجد معروف این شهر فقط مسجد جامع است. مساجد غیرمعروف محله‌ای هم زیاد دارد» (ظهیرالدوله، ۱۳۶۷: ۸۸)؛ از جمله مهم‌ترین مساجد قاجاری همدان می‌توان به مساجد: جامع، نظربیگ، شالبافان، شریف‌الملک، حوض‌آقا، چمن‌چوپان‌ها، پیغمبر، امام‌زاده یحیی، گازران (پیروادی)، میرزاتقی، کُلَپا، کبابیان، حاجی، حاج کلبعلی، علویان، حاج زینل، حاج ابراهیم‌بیگ، حاج رضا انصاری، حاج خداکرم، میرزا لطف‌الله، قلعه (قاشق‌تراشان) و حاج سرتیپ اشاره نمود. نقشهٔ این مساجد به‌صورت مربع-مستطیل است و تابع الگوی شبستان ستون‌دار و فاقد منار و گلدسته (به استثناء مسجد جامع) هستند و هر یک در مسیر یکی از محلات اصلی شهر در بافت قدیم جای گرفته‌اند. ستون‌ها در برخی از این مساجد سنگی و در برخی هم آجری چهارگوش است و سقف اکثر آن‌ها با گنبدهای کم‌خیز عرقچین پوشش یافته است. اکثریت این مساجد در امتداد بازار و یا در کنارهٔ راه‌ها و معابر اصلی شهر و محله‌های مختلف آن بنا شده‌اند و نقش مهمی را در شکل‌گیری نظام‌های طراحی و سیمای عمومی شهر همدان ایفا می‌نمایند.

- گرمابه‌ها

با توجه به اهمیت نظافت و طهارت در فرهنگ اسلامی، حمام‌ها و گرمابه‌ها از شاخص‌ترین بناهای عام‌المنفعه و از فضاهای مهم در شهرهای اسلامی به‌شمار می‌روند. درواقع توجه به نظافت و طهارت در فرهنگ ایرانی-اسلامی موجب‌شده که حمام‌های عمومی در مراکز شهرها و محلات در کنار دیگر فضاهای مهم شهری نظیر، بازار و مسجد قرار گیرند. به‌همین دلیل همواره گرمابه‌ها در زمرهٔ مهم‌ترین تأسیسات مدنی برای خدمات‌رسانی همگانی در شهرهای اسلامی به‌شمار رفته‌اند. امرا، صاحب‌منصبان، بزرگان و متمولین شهرها در مرکز محل و یا گذرها برای اهل محل حمام می‌ساختند. فضاهای معماری در حمام‌های تاریخی ایران پس از ورود اسلام، غالباً از الگوی مشترکی پیروی کرده‌اند که در آن متناسب با مساحت زمین و مقیاس عملکردی بنا و محل قرارگیری آن، فضاهای متنوعی در حمام‌ها پیش‌بینی شده است. عوامل متعددی در شکل‌گیری فضاها و

بخش‌های مختلف حمام‌ها نقش داشته‌اند که مهم‌ترین آن‌ها را می‌توان، تنظیم دما و رطوبت، مسیر دسترسی و قرارگیری در داخل بافت شهری، وجود آب‌های روان و ایجاد راه‌های خروجی برای فاضلاب دانست. حمام‌ها نیز هم‌چون سایر بناهای معماری از الگوی فضایی معینی تشکیل شده‌اند. این بناها به‌دلیل محیط نسبتاً بسته و ارتباط کمتری که با محیط اطراف خود دارند، در مقایسه با سایر بناهای ایرانی از الگوی کم‌وبیش مشابهی برخوردارند و عوامل اقلیمی مانند: آفتاب، باد و موقعیت جغرافیایی، تأثیر چندانی در نحوهٔ استقرار، شکل کالبدی و تقسیم فضاهای داخل حمام نداشته‌اند (قبادیان، ۱۳۸۲: ۲۴۷). به گواهی منابع مکتوب و نیز شواهد معماری موجود، از وجود گرمابه‌های چندی در همدانِ عهد قاجار اطلاع داریم؛ از جمله، سیف‌الدوله در سفرنامهٔ خود، ضمن توصیف همدان از حمام‌های آنجا یاد کرده است (سیف‌الدوله، ۱۳۶۴: ۲۷۶). چریکف به سال ۱۸۵۰ م.، دربارهٔ حمام‌های شهر چنین می‌نویسد: «حمام‌های شهر همگی در زیرزمین واقع است و پشت‌بام آن‌ها با سطح زمین برابر است» (چریکف، ۱۳۷۹: ۹۸). هم‌چنین در توضیحات نقشهٔ ترسیمی گروه چریکف از همدان در سال ۱۸۵۱ م.، به ۴۰ حمام عمومی در سطح شهر اشاره شده است (مهریار و همکاران، ۱۳۷۸: ۵۵). «ادیب‌الملک» نیز در سفرنامهٔ عتبات خویش به سال ۱۲۷۳هـ.ق. از وجود ۶۰ حمام در همدان خبر داده است (ادیب‌الملک، ۱۳۶۴: ۲۴). از مهم‌ترین گرمابه‌های بازمانده از دورهٔ قاجاریه در شهر همدان می‌توان به: حمام محلهٔ حاجی، حمام قلعه، حمام ضرابی، حمام حاج‌حافظ، حمام کبابیان، حمام جولان، حمام ارامنه و حمام یهودی‌ها اشاره کرد.

بانیان و حامیان ساخت فضاهای شهری و آثار معماری

همان‌طورکه جامعهٔ عصر قاجار از چندین طبقه تشکیل شده بود، سازمان اجتماعی شهر همدان نیز از چنین الگویی پیروی کرده است. طبقات اجتماعی این شهر شامل: دولتیان و وابستگان حکومتی، روحانیون، خوانین محلی (قراگزلوها)، اعیان و اشراف، تجار و بازاریان و درنهایت کشاورزان و کارگران و نیز اقلیت‌های دینی، به‌ویژه یهودیان و ارامنه بوده‌اند. گرچه آثار معماری و بناهای قاجاری همدان عمدتاً فاقد کتیبهٔ تاریخی ساخت و نام بانی هستند، با این‌وجود با انجام مطالعات کتابخانه‌ای و پژوهش‌های میدانی و با توجه به نتایج حاصله از بررسی و تحلیل اسناد و شواهد موجود، دانسته است که صنف بازاریان و طبقهٔ تجار در ساخت و پیدایی فضاهای شهری و آثار معماری همدان در عصر قاجار بیشتر از دیگر گروه‌های اجتماعی تأثیر داشته و طبق آمار به‌دست آمده از ۶۲ بنای دورهٔ قاجاری همدان، ۷۹٪ بناها و آثار معماری (به‌ویژه مساجد، سراهای تجاری، حمام‌ها و خانه‌های مسکونی) بازمانده از عهد قاجار در آن شهر به‌وسیلهٔ آنان احداث گردیده است. پس از طبقهٔ تجار، خوانین و اقلیت‌های مذهبی، در ساخت بناهایی چون: بناهای تجاری، عمارت‌های تشریفاتی و فضاهای مذهبی (کلیساها) تا حدودی نقش داشته‌اند. البته عامهٔ مردم نیز بعضاً با وقف بناهای مسکونی، زمین‌های زراعی و مغازه‌هایی در بازار برای اموری چون تعمیر و نگه‌داری بناهای مذهبی و عام‌المنفعه، در این امر مؤثر بوده‌اند.

نتیجه‌گیری

در نوشتار حاضر تلاش شد تا با اتکاء به منابع مکتوب و آثار معماری موجود، مشخص شود که شهر تاریخی همدان در دورهٔ قاجار از چه ساختار فضایی برخوردار بوده است. با آن‌چه آورده شد معلوم شد که این شهر از سه بخش درونی (مرکز شهر)، میانی (مناطق و محلات شهری) و بیرونی (حصار و حومهٔ شهر) شکل می‌یافت. سازمان فضایی شهر همدان نیز متأثر از الگوی شهرهای اسلامی ایران، دارای ارگ (مقر حکومتی، دیوانی و اداری)، مسجد جامع (مرکز مذهبی) و بازار (قلب

اقتصادی) بوده و سایر عناصر شهری (مدارس، بقاع متبرکه، کاروان‌سراهای درون‌شهری، حمام‌ها و...) به‌نحوی با این سه مرتبط می‌گشتند. با اتکاء به مدارک مکتوب می‌توان گفت از مناطق خارج از دیوارهای دفاعی شهر به‌منظور امور کشاورزی و باغداری بهره‌برداری می‌شد. در دورهٔ قاجار شهر همدان با مرکزیت مسجد جامع و بازار در جهت جنوب و جنوب‌شرقی توسعه و گسترش می‌یابد و برخی محلات جدید به‌همراه عناصر شهری مورد نیاز از قبیل: مساجد، حمام‌ها و... در این محدوده احداث و به بافت شهر منضم می‌شوند. به احتمال زیاد از دلایل گسترش بافت شهر در این منطقه را می‌توان شیب مناسب زمین و نبودِ عوارض طبیعی که می‌توانست مانعی برای ساخت‌وساز باشد، دانست. با توجه به جاری بودن رودخانه‌های چهارگانه در داخل و بیرون شهر در دورهٔ قاجار و طغیان‌های سالانهٔ آن‌ها که در نتیجهٔ بارش‌های فراوان و طولانی‌مدت رخ می‌داده و نیز شیب شهر که به‌صورت جنوبی-شمالی است و در نتیجه سیل‌گیر بودن بخش‌های شمالی و نیز وجود عارضهٔ طبیعی موسوم به تپه‌مصلی در بخش شرقی که مانع از توسعهٔ ساختار کالبدی شهر در آن ناحیه می‌شده، بنابراین بهترین جهت برای توسعهٔ آن، جانب جنوب و جنوب‌شرقی و در امتداد مسیر رودخانه‌های درون‌شهری الوسگرد و دیوین بوده است. با توجه به مدارک و اسناد مکتوب و مصور و هم‌چنین آثار معماری موجود و شواهد باستان‌شناختی می‌توان گفت که شهر همدان در دورهٔ قاجاریه از ناحیهٔ شمال به محلات جولان، نظربیگ و شالبافان، از سمت شرق به محله‌های امام‌زاده یحیی و زندی‌ها، از جانب غرب به محله‌های بُنه‌بازار و سبدبافان و از سمت جنوب به محلات کلپا، دورودآباد و دوگوران محدود می‌شده است؛ هم‌چنین برآیند مطالعات دربارهٔ میزان نقش و اثرگذاری گروه‌ها و طبقات مختلف اجتماعی در شکل‌یابی آثار معماری عهد قاجار شهر همدان نشان‌گر آن بود که طبقهٔ تجار و صنف بازاریان در صدر فهرست سازندگان و بانیان بناهای مختلف (مذهبی، تجاری، مسکونی و عام‌المنفعه) جای می‌گیرند.

پی‌نوشت

۱. ضعف حکومت مرکزی، قدرت‌نمایی خوانین محلی، وقوع جنگ‌های مختلف ازجمله جنگ‌های ایران و روسیه و جنگ یکم جهانی، بروز بیماری‌های همه‌گیر (طاعون، وبا، تیفوس، آنفولانزای اسپانیایی و...)، وقوع قحطی (۱۲۸۸ و ۱۳۳۶هـ.ق.)، خشکسالی‌های پیاپی و... ازجمله مشکلات اثرگذار بر توسعهٔ شهرها در عهد قاجار بوده‌اند.

۲. این نقشهٔ شهر همدان توسط «سروان پرسکوریاکف» و «اُگرانویچ» تحت راهنمایی سرهنگ ستاد کل، «چریکُف» تهیه شده است.

۳. در خصوص جمعیت شهر همدان به روزگار قاجار آمارهای متفاوتی ارائه شده است؛ به‌عنوان نمونه، دوپره در ۱۸۰۸م تعداد خانوارهای همدان را ۸۲۰۰ خانوار و کینر در ۱۸۱۰م جمعیت شهر را ۴۰ هزار نفر برآورد کرده‌اند. «کرپورتر» در ۱۸۱۸ م.، خانه‌های شهر را نُه‌هزار و جمعیت همدان را بین ۴۰ تا ۴۵ هزار تخمین زده است (گروته، ۱۳۶۹: ۱۸۶). فلاندن در سال ۱۸۴۰ م.، جمعیت آنجا را چهار الی پنج‌هزار نفر دانسته است (فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۷۷). «کُرزن» تعداد سکنهٔ شهر را به‌هنگام سفرش به آنجا (۱۸۸۹م.)، حدود ۲۰هزار نفر ذکر کرده است (کرزن، ۱۳۶۷: ۷۱۹)، اما «تومانسکی» که پنج‌سال بعد از کرزن از همدان دیدن کرد، تعداد نفوس این شهر را میان ۴۰ تا ۵۰هزار نفر تخمین زده است (بارتُلد، ۱۳۷۷: ۱۶۰).

۴. باید گفت که جادهٔ شوسهٔ قزوین به همدان را روس‌ها کشیدند و جادهٔ شوسهٔ غرب و جنوب به همدان را انگلیسی‌ها که هم‌اینان طی جنگ دوم جهانی آن‌ها را آسفالته کردند. نخستین «شوسهٔ فلکی» (خیابان کمربندی) ماشین‌رو را هم انگلیسی‌ها صرفاً حسب مقاصد راهبردی از دروازهٔ کرمانشاه تا دروازهٔ تهران (چاپارخانه) به دور شهر کشیدند (۱۹۱۷م.) و هم آن‌را تا محل فرودگاه کنونی که آن‌هم از اقدامات عمرانی آنان بود، ادامه دادند (اذکایی، ۱۳۸۰: ۱۷۲).

کتابنامه

- آژنگ، نصرالله، (۱۳۸۷). «چمن‌های محلات همدان (کارکرد اجتماعی آن‌ها)». نشریهٔ فرهنگ مردم، ۲۶: ۸۴-۸۵.

- ادیب‌الملک، عبدالعلی، (۱۳۶۴). سفرنامه به عتبات (دلیل‌الزایرین). تصحیح: مسعود گلزاری، تهران: دادجو.

- اذکایی، پرویز، (۱۳۸۰). همدان‌نامه (بیست گفتار دربارهٔ مادستان). همدان: مادستان.
- اولیویه، گیوم‌آنتوان، (۱۳۷۱). سفرنامه (تاریخ اجتماعی-اقتصادی ایران در دوران آغازین عصر قاجاریه). ترجمهٔ محمدطاهرمیرزا، تصحیح و حواشی: غلام‌رضا وهرام، تهران: اطلاعات.
- بارتلد، ویلهلم، (۱۳۷۷). جغرافیای تاریخی ایران. ترجمهٔ همایون صنعتی‌زاده، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشاریزدی.
- باکینگهام، جیمز، (۱۳۸۰). «سفرنامه». ترجمه: منیژه اذکایی، در: همدان‌نامه (بیست گفتار دربارهٔ مادستان)، پرویز اذکایی، همدان: مادستان.
- بروگش، هاینریش‌کارل، (۱۳۸۹). سفری به دربار سلطان صاحبقران. ترجمهٔ محمدحسین کردبچه، تهران: اطلاعات.
- بیگلری، اسفندیار، (۱۳۵۵). «بازارهای ایران». هنر و مردم، ۱۶۲: ۶۱-۶۲.
- پیری، سعید؛ و افشاری‌آزاد، سمیه، (۱۳۹۵). «مطالعهٔ کاروان‌سراهای درون‌شهری دورهٔ قاجار: نمونهٔ موردی کاروان‌سرای حاج صفرخان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۱ (۶): ۲۰۷-۲۲۱.
- تقوی‌نژاددیلمی، محمدرضا، (۱۳۸۶). معماری، شهرسازی و شهرنشینی ایران در گذر زمان. تهران: انتشارات یساولی.
- توسلی، محمود، (۱۳۶۵). «شهرهای کویری». در نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران، به‌کوشش: محمدیوسف کیانی، تهران: جهاد دانشگاهی.
- توسلی، محمود؛ و بنیادی، ناصر، (۱۳۸۶). طراحی فضای شهری: فضاهای شهری و جایگاه آن‌ها در زندگی و سیمای شهری. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- ثواقب، جهانبخش؛ هادی، معصومه؛ و مشکانی، لیلا، (۱۳۹۷). «ساختار کالبدی فضایی شهر ایرانی عصر ناصری از منظر سیاحان غربی». تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۹ (۳۲): ۱۴۸-۱۲۳.
- جکسن، آبراهام‌ولنتاین، (۱۳۸۷). سفرنامه: ایران در گذشته و حال. ترجمهٔ منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، تهران: علمی و فرهنگی.
- چریکف، مسیو، (۱۳۷۹). سیاحت‌نامه. ترجمهٔ آبکار مسیحی، به‌کوشش: علی‌اصغر عمران، تهران: امیرکبیر.
- حجاریان، رویا، (۱۳۹۳). «مطالعهٔ شیوه‌های بناسازی همدان در دوران قاجار و پهلوی اول با تأکید بر فضاهای ورودی». پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت‌مدرس (منتشرنشده).
- رمضانی، ارغوان، (۱۳۹۳). «بررسی مؤلفه‌های حس تعلق مکان در محلات قدیمی و طراحی حوزهٔ مورد مطالعه، نمونهٔ موردی: محله کلپا همدان». پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد طراحی شهری، دانشگاه هنر تهران (منتشرنشده).
- زارعی، محمدابراهیم، (۱۳۹۰). «ساختار کالبدی-فضایی شهر همدان از آغاز دورهٔ اسلامی تا پایان دورهٔ قاجار براساس مدارک و شواهد موجود». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، (۱) ۱: ۵۷-۸۲.
- زند، عباس، (۱۳۸۷). «قنات‌ها و چشمه‌های همدان». نشریهٔ فرهنگ مردم، ۲۶: ۸۳-۷۳.
- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، (۱۳۸۰). فرهنگ جغرافیایی استان همدان. تهران.
- سجادزاده، حسن؛ و همکاران، (۱۳۹۷). «عوامل مؤثر بر تحولات ساختاری و توسعهٔ کالبدی شهر همدان با تأکید بر نقش دروازه‌ها و راه‌های شهری». مجموعه مقالات کنگره‌های استانی چهارمین کنگرهٔ تاریخ معماری و شهرسازی ایران: ۳۸۵-۴۰۸.
- سلطان‌زاده، حسین، (۱۳۸۵). فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

- سیف‌الدوله، سلطان‌محمد، (۱۳۶۴). سفرنامه مکه. به تصحیح و تحشیه: علی‌اکبر خداپرست، تهران: نشر نی.
- شیروانی، زین‌العابدین، (۱۳۳۹). ریاض‌السیاحه. به‌تصحیح و مقدمه: اصغر حامدربانی، تهران: کتاب‌فروشی سعدی.
- شیعه، اسماعیل، (۱۳۸۶). مقدمه‌ای بر مبانی برنامه‌ریزی شهری. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- صفایی‌پور، مسعود؛ و سعیدی، جعفر، (۱۳۹۶). «تحلیلی تاریخی بر عناصر و ساختار کالبدی فضایی شهرهای ایرانی-اسلامی. فصل‌نامهٔ علمی - پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، ۵ (۳): ۹۵-۱۲۵.
- ظهیرالدوله، علی‌خان، (۱۳۶۷). خاطرات و اسناد ظهیرالدوله. به تصحیح: ایرج افشار، تهران: زرین.
- عیسوی، چارلز، (۱۳۸۷). «رخنهٔ اقتصادی اروپا: ۱۸۷۲- ۱۹۲۱ م». در: تاریخ ایران در دورهٔ افشار، زند و قاجار، ویراستار: پیتر آوری، ترجمهٔ مرتضی ثاقب‌فر، تهران: امیرکبیر.
- فرزانه، فرهاد، (۱۳۷۸). «کالبد کهن شهر: بازار همدان». پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد معماری، دانشگاه تهران (منتشرنشده).
- فلاندن، اوژن، (۱۳۵۶). سفرنامهٔ فلاندن به ایران. ترجمهٔ حسین نورصادقی، تهران: اشراقی.
- قبادیان، وحید، (۱۳۸۲). بررسی اقلیمی ابنیهٔ سنتی ایران. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کرزن، جرج، (۱۳۶۷). ایران و قضیه ایران. ترجمهٔ غلام‌علی وحیدمازندرانی، تهران: علمی و فرهنگی.
- کریمیان، حسن، (۱۳۸۴). «ضرورت بهره‌گیری از تئوری‌های جدید در تحلیل ساختار فضایی بافت‌های کهن». مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم‌انسانی، ۵۶ (۱۷۲): ۱۱۱-۱۲۱.
- کریمیان، حسن؛ و سیدین، ساسان، (۱۳۸۹). «بازیابی شهرهای باستانی با استناد به متون تاریخی، نمونهٔ موردی: دارابگرد». باغ نظر، ۱۱: ۶۹-۸۲.
- کلانتری، حسین؛ و ملاحسینی، رضا، (۱۳۹۱). «تفاوت الگوی شهرسازی در میزان محله‌گرایی نواحی فرهنگی و جغرافیایی مشابه». فصل‌نامهٔ مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۷: ۳۹-۵۲.
- کلهری، عباس، (۱۳۸۹). «استراتژی بهینه برای مداخله در بافت‌های فرسوده‌ی شهری، مطالعهٔ موردی: بافت فرسودهٔ شهر همدان». پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تبریز (منتشرنشده).
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۶۵). «شهرهای اسلامی». در: نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران، به‌کوشش: محمدیوسف کیانی، تهران: جهاد دانشگاهی.
- گروته، هوگو، (۱۳۷۵). سفرنامه. ترجمهٔ محمد جلیلوند، تهران: نشر مرکز.
- لمبتون، آ. ک. س.، (۱۳۸۷). «زمین‌داری و درآمد ارضی و اداره‌ی امور مالی». در: تاریخ ایران در دورهٔ افشار، زند و قاجار، ویراستار: پیتر آوری، ترجمهٔ مرتضی ثاقب‌فر، تهران: امیرکبیر.
- مدرسی‌رفعت، سیما، (۱۳۹۳). «بهسازی و نوسازی مرکز محلهٔ حاجی همدان». پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد، رشتهٔ مرمت بنا و احیا بافت‌های تاریخی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز (منتشرنشده).
- منصوری، کاوه؛ پارسی، فرامرز؛ و بدری، نگار، (۱۳۹۰). «بررسی نظام اجتماعی در شهرهای ایران و تبیین جایگاه محلات به‌مثابه نظام شکل‌دهنده به شهر قاجاری». مجموعه مقالات اولین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی، تبریز: دانشگاه هنر اسلامی: ۹۹۴-۹۶۹.
- موریه، جیمز، (۱۳۸۶). سفرنامه. ترجمهٔ ابوالقاسم سری، دو جلد، تهران: توس.

- مهریار و همکاران، (۱۳۷۸). اسناد شهرهای ایرانی. تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور.
- نظری‌ارشد، رضا، (۱۳۸۱). «بناهای آرامگاهی شهر همدان در دوران اسلامی». پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تهران (منتشرنشده).
- نظری‌ارشد، رضا، (۱۳۹۸). «فضا و جامعهٔ شهر همدان در عهد قاجار با اتکاء به شواهد باستان‌شناختی». رسالهٔ دکتری باستان‌شناسی (دوران اسلامی)، دانشگاه تهران (منتشرنشده).
- هالینگبری، ویلیام، (۱۳۶۳). روزنامهٔ سفر هیئت سرجان ملکم به دربار ایران. ترجمهٔ هوشنگ امینی، تهران: کتاب‌سرا.
- همبلی، گاوین، (۱۳۸۷). «شهر سنتی ایران در دورهٔ قاجار». در: تاریخ ایران در دورهٔ افشار، زند و قاجار، ویراستار: پیتر آوری، ترجمهٔ مرتضی ثاقب‌فر، تهران: امیرکبیر.

- Azhang, N., (2008). “Hamedan Neighborhoods (their social function)”. *People's Culture Journal*, 26: 84-84.

- Adib al-Molk, A. A., (1364). *Travelogue to Atabat*. Masoud Golzari Correction, Tehran: Dadjo.

-Azakai, P., (2001). *Hamedannameh (Twenty Speeches on Madestan)*. Hamedan: Madestan.

- Olivier, G. A., (1992). *Travelogue (Social History of Iran during the early Qajar era)*. Translated by: Mohammad Tahermirza, correction and edge of Gholamreza Vahram, Tehran: Information.

- Bartold, W., (1998). *Historical Geography of Iran*. Translated by: Homayoun Sanatizadeh, Tehran: Mahmoud Afsharyazdi Endowment Foundation.

- Buckingham, J., (2001). “Travelogue”. Translated by: Manijeh Azakai, in: *Hamedannameh (Twenty Speeches on Madestan),* Parviz Azakai, Hamedan: Madestan.

- Brugesh, H. C., (2010). *A trip to the court of Sultan Sahebqaran.* Translated by: Mohammad Hossein Kordbacheh, Tehran: Etelaat.

- Piri, S. & Afshari Azad, S., (2016). “The Study of Internal Caravans of the Qajar Period: The Case of Haj Safar Khan Caravan”. *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, 11 (6): 207-221.

- TaqaviNejad Deilami, M, R., (2007). *Architecture*. Urban Planning and Urbanization of Iran Over time, Tehran: Yasavoli Publications.

- Tavassoli, M., (1986). *Desert cities, in an overview of urbanization in Iran*. by: Mohammad Yousef Kiani, Tehran: Jihad Daneshgahi.

- Tavassoli, M. & Bonyadi, N., (2007). *Urban Space Design: Urban Spaces and Their Place in Urban Life*. Tehran: The Center for Urban Planning and Architecture Research.

- Savaqeb, J. et al., (2018). “The Physical Structure of the Iranian City of Nasserian Era from the Perspective of Western Veters”. *Journal of Islamic Culture and Civilization,* 10 (32): 123-148.

- Jackson, A. V., (2008). *Travelogue: Iran in the past and present*. Translated by: Manouchehr Amiri and Fereydoon Badrai, Tehran: Scientific and Cultural.

- Cherrikov, (2000). *SiyahatNameh.* Translated by: Abkar Masihi, AliAsghar Imran, Tehran: Amir Kabir.

- Hajjarian, R., (2014). "Study of Hamadan building methods during the Qajar and Pahlavi era with emphasis on entrance spaces". Master's Degree in Archaeology, led by Dr. Javad Neyestani, Tehran: Tarbiat Modarres University.

- Ramazani, A., (2014). "Investigating the Components of the Sense of Location in Old Neighborhoods and Designing the field, Case Sample: Kolapa neighborhood of Hamadan".Urban Design Master's Thesis, Tehran University of Art.

- Zarei, M. E., (2011). "The physical -spatial structure of Hamadan city from the beginning of the Islamic period to the end of the Qajar period based on the available evidence". *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, 1 (1): 57-82.

- Zand, A., (2008). "Hamedan aqueducts and springs". *People's Culture Journal*, 26: 83-73.

- Sultanzadeh, H., (2006). *Urban Spaces in Iranian Historical Textures.* Tehran: Office of Cultural Research.

- Seif al-Dawlah, S. M., (1985). M*ecca Travelogue.* Corrected by: Ali Akbar Khodaparast, Tehran: Ney Publishing.

- Shirvani, Z. al-A., (1960). *Riyadh al-Sayyah.* Asghar Hamedrabani, Tehran: Saadi Bookstore.

- Shia, I., (2007). *Introduction to Urban Planning Basics*. Tehran: Iran University of Science and Technology.

- Safaeipour, M. & Saeedi, J., (2018). "Historical Analysis of the Elements and Physical Structure of Iranian -Islamic Cities". *Journal of Islamic Scientific -Research and Social Studies*, 5 (3): 95-125.

- Zahir al-Dawlah, A., (1988). *Memories and Documents of Zahir al -Dawlah*. Corrected by Iraj Afshar, Tehran: Zarrin.

- Isavi, Ch., (2008). "Economic Breach of Europe: 1872-1921". in: *The history of Iran in the Afshar, Zand and Qajar period,* Editor: Peter Avri, Translated by: Morteza Saghebfar, Tehran: Amir Kabir.

- Farzaneh, F., (1999). "Old City: Hamedan Bazaar". Architecture Thesis, Faculty of Fine Arts, University of Tehran.

- Flanden, E., (1977). *Flanden's travelogue to Iran*. Translated by: Hossein Nursadeghi, Tehran: Eshraghi.

- Curzon, G., (1988). *Iran and the case of Iran.* translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani, Tehran: Scientific and Cultural.

- Karimian, H., (2005). "The necessity of using new theories in the analysis of the spatial structure of ancient tissues". *Journal of the Faculty of Literature and Human Sciences,* 56 (172): 111-121.

- Karimian, H. & Seidin, S., (1389). "Recovery of ancient cities based on historical texts, a case example: Darabgerd". *Bagh Nazar*, 11: 69-82.

- Kalantari, H. & Mollahosseini, R., (2012). "Differences in the pattern of urban development in the neighborhood level of similar cultural and geographical areas". *Iranian Islamic City Studies Quarterly*, 7, Tehran: Jihad Daneshgahi.

- Kalhori, A., (2010). "Optimum strategy for intervention in dilapidated urban tissues, case study: dilapidated tissue of Hamedan city". Master's Thesis of geography and urban planning, Tabriz University.

- Kiani, M. Y., (1986). "Islamic cities". in: *An overview of urbanization and urban planning in Iran,* by: MohammadYusef Kiani, Tehran: Jahad Daneshgahi.

- Grote, H., (1996). Travelogue. Translated by: Mohammad Jalilvand, Tehran: publishing Markaz.

- Lambton, A. K. S., (2008). "Landing and land revenue and administration of financial affairs". in: *The history of Iran in the period of Afshar, Zand and Qajar,* Edited by: Peter Averi, Translated by: Morteza Saqebfar, Tehran: Amir Kabir.

- ModaresiRafat, S., (2013). "Renovation and renovation of the center of Haji Hamedan neighborhood". Master's Thesis, Restoration of Historical Textures, Islamic Azad University, Tehran branch.

- Mansouri, K. et al., (2018). "Investigating the social system in Iranian cities and explaining the place of neighborhoods as a formative system for the Qajar city". *Proceedings of the First National Conference on Islamic Architecture and Urban Planning,* Tabriz: University of Islamic Arts: 969-994.

- Moriah, J., (2016). *Travel book.* Translated by: Abolqasem Seri, Two volumes, Tehran: Toos.

- Mehryar, M., (1976). "Proceedings of a huge archaeological program in Hegmatane hill, 1354". in: *The reports of the fourth annual conference of archaeological excavations and researches in Iran,* by: Firoz Bagherzadeh, Tehran: Iran Archaeology Center.

- NazariArshad, R., (2002). "The Tomb Buildings of Hamedan City in the Islamic Era". Master's Thesis, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Human Sciences, under the guidance of Dr. Susan Bayani, Tehran: University of Tehran.

- NazariArshad, R., (2018). "The space and society of Hamedan city in the Qajar era by relying on archaeological evidence".Ph.D Dissertation, Archaeology Feld (Islamic period), faculty of literature and human sciences, under the guidance of Dr. Hassan Karimian, Tehran: University of Tehran.

- Holingbury, W., (1984). *Sirjan Malekam's Travel Newspaper to the Iranian Court*. Translated by Houshang Amini, Tehran: Ketabsara.

- Hambali, G., (2008). "The Traditional City of Iran in the Qajar Period". in: *The history of Iran during the Afshar, Zand and Qajar period,* Editor: Peter Averi, Translated by: Morteza Saghebfar, Tehran: Amir Kabir.